

Antik ve Orta Çağ'da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları

Wet Nursing in Antiquity and Middle Ages: The Biological, Economic and Cultural Codes of Another's Milk

Nihal Şahin Utku*

Öz

Anne dışı emzirme ve sütanneliğin tarih öncesi dönemden günümüze kadar uzanan bir geçmişi vardır. En küçük göçebe topluluklardan en büyük medeniyetlere kadar bütün toplumlar da biyolojik ihtiyaçlar, ekonomik gerekçeler ve kültürel şartlanmalar sebebiyle, bir bölgeden ve dönemden diğerine farklılıklar olsa da sütannelik kurumu devam etmiştir. Bu çalışma, Antik ve Orta Çağ'da farklı coğrafyalarda sütannelik kurumunun nasıl işlediğini, nasıl algılandığını ve hangi sorumlulukları kapsadığını karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirmektedir. Farklı toplumlar da kadına ve çocuğa bakışın oldukça çeşitlilik gösterdiği göz önüne alındığında, sütannelik konusunda da toplumlar arasında belirgin farklılıkların olabileceği beklenebilir. Ancak bu konuda farklılıklardan çok benzerliklerin bulunduğu, özellikle bir meslek olarak sütanneliğin hemen her yerde aynı olduğu görülmektedir. Toplumların algısında yer yer farklılıklar olsa da genelde sütannelerin, içlerinden çıktıkları sınıflara nispetle daha değer gördükleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte toplumdan topluma en belirgin farkların sütannelere yüklenen sorumluluklar ve süt emme sonucu oluşan bağların mahiyeti konularında olduğu gözlemlenmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, nihal.sahin@marmara.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2998-4026.

■ **Başvuru:** 19 Mart 2020

■ **Kabul:** 27 Mayıs 2020

■ **DOI:** 10.21798/kadem.2020162323

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Cite this article as: Utku, N. Ş. (2020). Antik ve Orta Çağ'da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları. *Kadem Kadın Araştırmaları Dergisi*, Vol. 6, No. 1: 51-112.

Abstract

Allomaternal breast feeding and wet nursing have a history that dates back to the prehistoric period. It is seen that this institution of allomaternal nursing of the baby has survived in all human populations from the tiniest nomadic tribes to the largest civilizations, with small differences among these diverse cultures. This study attempts to analyze in a comparative manner how this institution worked, how it was perceived, and the responsibilities it shouldered in different settings throughout Antiquity and the Middle Ages. Noting that there are diverse perceptions concerning women and children in different cultures, one would be inclined to assume that the concept of wet nursing would fluctuate from one geography and period to the other. However, it is seen that there are more commonalities than differences, especially with regards to wet nursing as an occupation. Even though there are variations in societies' perception regarding wet nursing, it is also seen that wet nurses are usually held in higher esteem than the class that they come from. The major differences are seen in the responsibilities attributed to wet nurses and the impact of suckling the same breast on the relations and kinship of the milk siblings.

Extended Abstract

Demography is one of the most important, yet usually neglected, dynamics in shaping human history. Until the last 300 years, it was the population and its structure that formed the basis of economic, political, and military power. For the nomadic hunter-gatherer societies, more people meant more muscle to hunt, to gather, and to defend, as well as more mouths to feed. With the huge number of child deaths, a continuous supply of babies was necessary to upkeep the delicate balance of these fragile societies. There would always be enough lactating mothers around whether their baby survived or not. Given the rather flat hierarchical structure of these societies, it was only natural for lactating women to share the feeding, nursing, weaning, and the raising of the children, similar to the common chores of cooking and collection of plants and edibles. Lactating and breastfeeding were energy consuming activities, and as such mothers needed to share this activity with others to recuperate and to make sure that the babies were always well-fed. This reciprocal responsibility had the advantage of shortening the lactation period so that the mother's body would be ready for another pregnancy, a welcome side effect that allowed societies to match the high number of child deaths with new births.

Interestingly enough, the agricultural revolution, while allowing societies to sustain a larger population that enabled them to build great civilizations, couldn't change the premise that a larger population was still necessary to work the land and build, maintain, and defend the cities that were established, as agricultural surplus flowed to the central authorities. With cities came specialization, and it was necessary to a certain extent to include women in this more diversified economic and social setting, without upsetting the necessary function of women as the generator of new generations. With the additional burdens that women faced in this more structured and hierarchical setting, wet nursing flourished, and the traditional reactions that patriarchal society usually had towards women who worked and offloaded some of their responsibilities to others were necessarily eased. Child deaths were still high, and this had two consequences: firstly, more babies had to be made in order to match child deaths as quickly as possible, and secondly, there were now many lactating women without babies to feed. Wet nursing was a solution that addressed both of these consequences, and it seems that this is the single reason why this occupation met with the least resistance in all the patriarchal societies we have looked into. Wet nursing is consistently similar across geographies and periods, it seems, for the very basic reason that it addresses a very fundamental problem in an elegant way. Women dispensing their responsibilities to others have always been criticized in all societies and this has also been the case for women giving their babies away to be fed and reared by others. But even with all the importance attributed to motherly affection, the significant role played by the milk in passing the traits of past generations to the newcomers, and health issues that arise due to allomaternal nursing, criticism of wet nursing has been rather muted. Whatever angry reproach that we see was essentially directed to those mothers who had other women breastfeed their babies just so that their bodies would not carry the visible effects of breastfeeding, or to those who wanted to create free time for their extracurricular activities. Wet nursing was also necessary to feed the many orphans whose parents were dead or who were left on the streets by their parents. These were an important source of labor in all agricultural societies.

It is apparent that the activities of feeding, weaning, nursing, and rearing children would necessarily bring cause attachments between the children and their wet nurses. This is seen in the elevated status of these women in their societies, especially if the children belonged to the higher strata of these societies. It is possible to come across wet nurses who acted as informal advisors in many

courts from as early on as the period of Mesopotamian city states. In several of the societies we have studied, laws were introduced to protect not just the baby and the family of the baby, but also the wet nurse. Given the very delicate nature of the responsibilities taken over by the wet nurses, it is highly likely that there were many cases of child deaths under the care of the wet nurses, some of which must have been caused by mishandling or neglect. However, there is not much historical evidence that would suggest that any retaliatory action was taken other than nonpayment of fees or the request to pay back the advances made to the nurse.

The most important differences concerning wet nurses seen among the diverse societies studied were the responsibilities attributed to them and the status of the relationship and the kinship between milk siblings who suckled from the same breast. The responsibilities given to wet nurses have been diverse and is seen to be a cultural artifact, rather than the fulfillment of a necessity. These responsibilities start from the narrowest aspect (breastfeeding the baby) to the more comprehensive aspects, such as providing the child with an education in culture and history, teaching of the details of the mother tongue or a foreign language, and developing the physique of the children through sports. With respect to milk kinship, it is seen that although there are several cultures that hint at such kinship from an emotional perspective, it is only in Islam that a rule-based model is established for milk kinship.

In summary, the commonalities of wet nursing models throughout history in diverse societies are significant, and this is thought to be as such because of the very basic need that wet nursing satisfies in premodern societies.

Anahtar Kelimeler: Antik Çağ, Orta Çağ, Kadın Çalışmaları, Sütannelik, Emzirme, Süt Akrabalığı

Keywords: Antiquity, Middle Ages, Women Studies, Wet Nursing, Breast Feeding, Milk Kinship

Giriş

Tarih boyunca kadınların toplumsal yaşam ve konumlarını belirleyen en önemli dinamiklerden biri evlilik, diğeri annelik olmuştur. Çocuk doğurmak kadınların temel görevlerinden biri kabul edildiği halde çocukları büyütme sorumluluğu sadece annenin üzerinde kalmamış, bu görev farklı paydaşlarla yürütülmüştür.

Bunun en önemli sebebi, üretici bir güç olarak emeğin değerli olduğu İlk ve Orta Çağ'da kadının gerektiğinde bir yandan üretim sürecine katılmış olması diğer yandan da topluma yeni iş gücü kazandırmak için verimli olduğu dönemde sürekli bir doğum, emzirme ve büyütme döngüsü içinde koşturmasıdır. Geleceğin iş gücünü ve ailenin devamını sağlayacak nesilleri oluşturan bebekleri büyütme işi, geniş tanımlı ailenin ortak sorumluluğu olarak görülmüştür. Bu çerçevede kız kardeşler, yaşlı anneler, evlenmemiş kadın akrabalar ve hatta komşuların desteği dışında anneye fiili hizmet eden zümrelerden biri de bakıcılar, dadılar ve sütanneler olmuştur. Bakıcı ve dadılardan farklı olarak sütannelik, anne dışında bir başka kadının sütünün bebeğe verilmesinin sonucunda çok daha fazla ihtimam ve ilave sorumluluk gerektirmiş ve toplumlar nezdinde daha özel bir konuma yerleştirilmiştir. Bugün dahi anne sütü bankalarının etkisiyle veya bazı Batı ülkelerinde çoklu emzirmenin yeniden gündeme gelmesiyle tıp ve ilahiyat camialarında yaşanan tartışmalar, bu konunun toplum nezdindeki boyutunu göstermesi açısından kayda değerdir.

Bebek beslenmesinde en önemli besinin anne sütü olduğuna dair inanç ve sütü olmayan kadınların çocuklarını besleme konusunda yaşadıkları çaresizlik, sütanneliği ortaya çıkaran en temel dinamiklerdir. İyi bir evliliğin çok çocuktan geçtiği, çocuk çokluğunun aile mülkiyetinin ve neslin devamı adına büyük önem taşıdığı İlk ve Orta Çağ'da sütannelik, toplumun tüm kesimlerinde karşılık bulmuştur. Kadınlar, topluma çocuk vermeye devam etmeleri ya da aileye maddi bir kazanç sağlamaları karşılığında çocukların büyütülme özellikle de emzirilme sorumluluğundan kimi zaman muaf tutulmuşlardır. Bir yandan çok çocukla neslin garanti altına alınma arzusu, diğer yandan en ideal besin olduğu düşünülen anne sütünden bebekleri mahrum etmeme isteği, sütanneliğin oldukça eskiye uzanan bir geçmişinin olmasını sağlamıştır.

Bu çalışma söz konusu geçmişi farklı coğrafya ve dönemler itibariyle ele alıp karşılaştırmalı bir değerlendirme yapmaktadır. Şüphesiz ki, bu geniş coğrafya ve zaman diliminde ele alınabilecek

bütün örnekleri bir makale çerçevesinde değerlendirmek mümkün olmayacaktır. Bu meyanda genel uygulamalara model teşkil ettiği düşünülen örnekler ele alınmış ve karşılaştırmaya konu edilmiştir. Öncelikle ilk insan topluluklarında esas itibarıyla ihtiyaçtan doğan anne dışı emzirmenin, toplum yapıları farklılaştıkça ve biyolojik ihtiyaçlar aynı zamanda kültürel ihtiyaçlara ve tercihlere dönüştükçe sütannelik olgusuna evrildiği tespit edilerek bunun farklı coğrafya ve dönemlerdeki uygulamalarının izlenmesine çalışılmıştır. Zaman içinde sütanneliğin farklı bağlamlarda ilave sorumluluklar alarak kültürel bir kurum olarak yükselişinin toplumsal gerekçeleri araştırılmıştır. Bu kurumun ele alınan farklı toplumlardaki çeşitli kesimler nezdindeki algısı değerlendirilmiş ve kuruma yönelik eleştiriler incelenmiştir. Bu çerçevede benzerliklerin farklılıklardan çok olduğu ve farklılıkların da ağırlıklı olarak sütannelerin aldığı sorumluluklar ve süt akrabalarının statüsü gibi özel alanlara has kılındığı bir tespit olarak dile getirilmiştir.

Neticede sütannelik kurumunun ilk topluluklardan gelişmiş toplumlara ve nihayet kurallarının belirlendiği İslam'daki yerine kadar uzanan yolculuğunun, kadının insanlık tarihi içindeki en ilginç hikâyelerinden birini oluşturduğu vurgulanmıştır.

Tarihte Anne Sütünün Önemi

Şüphesiz ki anne sütü (olmayınca da bir başka annenin sütü) bebek beslemenin tek yolu olmamıştır. Antik dönemlerden itibaren farklı malzemelerden yapılmış kapları kullanarak hayvansal süt ve bilahare sütle karıştırılmış tahıl unu bazlı mamalarla da bebekler beslenmiştir. Nitekim ilk yerleşimlerde karşılaşılan bebek mezarlarında bir ucuna emzik şekli verilmiş kilden yapma biberonlar bulunmuştur. İlk keşfedildiklerinde yağ lambaları olduğu düşünülen bu kapların kimyevi analizi sonucunda hayvan kaynaklı süt ile dolu oldukları tespit edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde bebeklere hayvan bazlı süt veya sıvı mama vermek için çok farklı malzemelerden biberonlar üretilmiştir. O dönem hekimlerinin metinlerinde şişle besleme ve başta temizlik olmak üzere

söz konusu hususla ilgili malumata rastlanmaktadır (Stevens, Patrick, & Pickler, 2009: 35).

Besin bulma ve yetiştirmenin yetişkinler için bile zahmetli olduğu dönemlerde bebekler için alternatif bir besin kaynağını temin etmenin oldukça zorlu ve bulunsa dahi bebeğin gelişimi açısından tehdit olduğu açıktır. Öte yandan hazır bir besin kaynağı olarak mucizevi özelliğe sahip olan anne sütünün biyolojik niteliği ve koruyucu özellikleri nedeniyle yeni doğan çocuğun beslenmesindeki yeri ve önemi, tarihin eski dönemlerinden beri fark edilen bir gerçektir. Küçük moleküllü proteinler yönüyle sağladığı zenginliğin sindirimi kolaylaştırdığı; içeriğinin gelişimi hızlandırdığı ve bakteri ile virüslere karşı antikor görevi gördüğü; yiyeceklerden bulaşacak hastalıklara karşı korunmayı sağladığı, bugün tıp ilminin ittifak ettiği hususlardır (Yaman, 2002: 57; Neyzi ve Koç, 1983: 234-237; Brewer ve Teeter, 2011: 124).

Yeni doğan bir bebeğin anne sütü ile beslenmesinin, bebeğin bedensel, zihinsel ve kişisel gelişimi bakımından taşıdığı öneme ilişkin kadim vurgular dikkat çekicidir. Roma sofist ve filozofu Favorinus (M.S. 80-160), annenin göğsünü, bedenin kutsal pınarı ve insan soyunun besleyicisi olarak tanımlarken Romalı yazar ve filozof Plinius (M.S. 23-79) da anne sütünün bütün canlılar için en yararlı besin olduğunu vurgulamıştır (Kalaycıoğlu, 2016: 319). İslam filozoflarının en meşhurlarından ve Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcilerinden İbn-i Sînâ (M.S. 980-1037) da anne sütünü “Bebeği anne karnında iken besleyen kana en çok benzeyen besin” olarak tavsif etmiştir (İbn-i Sînâ, 1995: 230).

Uzun süreli emzirme sayesinde hormon salınımının yumurtlamayı önleyerek döllenmeyi geciktirdiği ve anneye iki hamileliği arasında kendisini yenileme imkânı sağladığına yönelik bugünkü modern tezin, bilinçli olmasa da kadim dönemlerde de uygulanmış olması dikkat çekicidir. Nitekim Mısır'da Yeni Krallık dönemine ait “Anı'nın Talimatları” nda üç yıllık emzirme süresinden bahsedilmekte (Brewer & Teeter, 2011: 124); yine M.Ö. 1550 yıllarında yazıldığı sanılan Mısır'ın tıp bilgilerini içeren en eski ve en önemli

yazması Ebers Tıp Papirüsü'nde de bebek beslenmesinde kullanılacak tek besinin anne sütü olduğu ve bebeklerin üç yaşına kadar emzirilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Hot ve Başağaoğlu, 2014: 69).

Tarihî belgeler, anne sütü ve emzirmenin önemine ve kutsiyetine işaret eden birçok örnekle doludur. Emziren anne imgeleri, insanlığın en eski sanat eserleri arasında yer almıştır. İlk kez Mezopotamya tarih öncesinde ortaya çıkan emziren anne motifi, Mezopotamya sanatı boyunca varlığını sürdürmüş ve özellikle de M.Ö. üçüncü binyılın sonu ve ikinci binyılda yaygınlaşmıştır. Muhtelif bölgelere ait sayısız terakota levha ve heykelcik bu figürün ne kadar yaygın olduğuna işaret etmektedir. Bu figürler, aynı zamanda Yakındoğu tarih öncesinin doğurganlığı temsil eden iri kalçalı ve büyük göğüslü kadın imgesine karşı da emzirmeyi ön plana çıkartan yeni bir kadın ideali ortaya koymaktadır (Bahranî, 2018: 148-149). Emzirme teması birçok kültürde kendini gösterir. Örneğin Sümerlerde krallar meşruiyetlerini ve doğaüstü özelliklerini, yazgıları belirleyen yedi tanrıdan biri olan ve tanrıların annesi olarak görülen Ninhursag tarafından emzirilmekten almışlar; Babillilerde baş tanrıça İştar bebeğini emzirirken tasvir edilmiş (Pehlivanoglu, 2019: 22); Yeni Krallık Mısırı'nın çok tanrılı teolojisinde hamile bir hipopotam olarak tasvir edilen Taweret'e, gebeliğin, doğumun ve emzirmenin tanrısı olarak tapınılmıştır (Freeman, 2003: 61). Mısır Tanrıçası İsis'in kucağında tuttuğu oğlu Horus'u emzirdiği sahneler ile Doğu Hristiyan kiliselerini süsleyen önemli tasvirlerden biri olan "Emziren Meryem" ikonaları, bebek ve anne ilişkisi üzerinden Tanrı ile insanlık arasındaki yakın bağa vurguda bulunmuş ve emzirmeye kutsal anlamlar yüklemiştir (Şen, 2017: 1369).

Yunan tarihçi Lucius Mestrius Plutarchus (M.S. 46-119/120), emzirme yoluyla anne ile bebek arasında duygusal bir bağ kurulduğuna dikkat çekerken, Favorinus ve Soranus (yaklaşık. I.-II. yy) gibi tabip düşünürler ise kişilik ve karakter gelişimi ile süt arasında yakın bir ilişki olduğunu ileri sürmüşlerdir. Roma toplumunda da annenin çocuğunu kendi sütü ile beslemesi kutsal bir görev adedilmiştir (Kalaycıoğlu, 2016: 321-322; Aly, 1996: 87). Anne sütüyle

beslenme, anne karnında iken başlayan beslenmenin doğum sonrasındaki tabii bir uzantısı olarak görülmüştür. Yine de bebeğin sağlıklı beslenmesi, bu beslenmenin anneden sağlanmasından daha önemli sayıldığından, alternatif kaynaklar da önemli görülmüştür. Hatta Soranus, annenin erken yaşlanmasını veya tükenmesini ciddi bir sorun olarak addetmiş ve annenin emzirmesini, iyi bir süt anneden beklenen özelliklerin annede bulunması şartıyla uygun görmüştür (Aly, 1996: 87).

M.Ö. 2000'li yıllarda Filistin topraklarında çocuklar kutsal sayılırken emzirme de dinî bir yükümlülük olarak görülmüş ve 2-3 yaşına kadar emzirilen çocukların bu sayede ölümcül hastalıklardan korunacağına inanılmıştır. Yahudi geleneğinde Tevrat'ın yorumu olarak görülen Talmud'da da bebeklerin iki yaşına gelene kadar emzirilmesinin gerekliliğinden bahsedilmiştir. Yunan mitolojisinin en ünlü kahramanı Herkül'ün gücünün sırrının da anne sütü olduğu vurgulanmıştır. Hint geleneksel tıp ilminin temellerinin atıldığı Charaka (yaklaşık M.Ö. I.-M.S. II. yy) ve Sushruta'nın¹ eserlerinde, toplum sağlığının anahtarı hükmünde olan bebek sağlığının öneme dikkat çekilmiş (Tokyürek, 2014: 237); annenin hasta ya da sütünün olmadığı durumlarda bebeğin bir sütanneye verilebileceği vurgulanmıştır (Pehlivanoğlu, 2019: 22). Hinduizm'de hamilelik sürecinden itibaren çocuğa şerefli bir varlık anlamı yüklenmiş; süt emzirmek, iyi bir anne olma sorumluluğunun önemli bir parçası sayılmıştır (Tekir, 2019: 711).

Anne sütüne yüklenen anlam ve kutsiyet, sütanneliği ortaya çıkaran en önemli dinamiklerin başında gelir. Annenin bebeğini emziremediği durumlarda bebeğin anne sütünden mahrum kalması için zorunlu olarak başvurulacak yöntemlerden biri olan sütan-nelik, bebeklik dönemindeki ölüm oranlarının oldukça fazla olduğu Antik ve Orta Çağ'da oldukça rağbet görmüş; bazen de estetik kaygılarla ya da doğum sıklığını arttırmak için müracaat edilen bir mecra olmuştur. Doğum sırasında annesini kaybeden bebeklerle,

.....

1 Sushruta'nın tam olarak ne zaman yaşadığı bilinmediği gibi, eserinin de tek bir yazara ait olmadığı düşünülmektedir.

doğum sırasında ya da sonrasında çocuğunu kaybeden veya kendi çocuğuyla birlikte bir başkasını da emzirmeye gücü yeten anneleri buluşturan sütannelik organize bir yapıya dönüşmüştür. Hammurabi Kanunları'nda süt veren ve süt alan iki tarafın yasal haklarını teminat altına alan kanun maddelerinin vazedilmesi (Pehlivanoglu, 2019: 22); Yakındoğu toplumlarında bebelere sütanne tutulurken yapılan sözleşme metinlerine ve süt verme ücretinin ödendiğini gösteren makbuzlara rastlanması, sütanneliğin sistemli bir hale dönüştüğünün göstergesidir (Mutluay, 2018: 48). Tarihî dokümanlar, sütanneliğin zaman içinde üst, orta ve alt sınıftan her kesimin hizmet aldığı bir sektör haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Avcı-Toplayıcı ve İlk Neolitik Yerleşimlerde Anne Dışı Emzirme

Sütannelik, Babil'den Mısır'a, Yunan'dan Hint'e, Roma'dan Arap yarımadasına uzanan farklı coğrafyalarda benzer sosyal ve iktisadi şartların sonucu olarak ortaya çıkmış ve ortak dinamikler barındırmıştır. M.Ö. 2500 yıllarına ait Hammurabi Kanunları'nda sütannelik ile ilgili kanunların yer alması; Orta Doğu mitolojilerinde bebeğini emziren baş tanrıça motifleri; semavi dinlerin anne sütü ile beslenmeyi teşvik etmesi; Firavun'un sarayında kendisine sütanne arandığı Hz. Mûsâ kıssası; Hz. Peygamber'in bütün siyer kitaplarına konu olan sütanneye verilme hikâyesi; Kur'an'da ve hadislerde süt akrabılığından doğan bağın mahiyetine ilişkin fikhî düzenlemelerin varlığı, farklı sınıf ve toplumsal yapılarda sütanne-
neliğin emzirmeyi aşan fonksiyonlar üslenmesi, bu geleneğin kadim geçmişini gözler önüne serer. Başlangıçta ihtiyaçtan doğan bu hizmet, zamanla (M.Ö. 950'lerden itibaren Yunanlı zengin ailelerin bu yönde oluşan talepleriyle) ihtiyacın ötesinde bir tercih olarak da talep görmeye başlamıştır (Saari vd., 2016: 2; Stevens, Patrick ve Pickler, 2009: 32-33).

İlk şehir devletleri ve ardından büyük şehir medeniyetlerinde sütanneliğin yaygın olduğu bilinmekte olup aşağıda örnekleriyle anlatılacaktır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, tarihin ilk yazılı

ve arkeolojik kaynaklarında gerek anne sütü gerekse sütanneliğin kültürel bir kurumsallığa büründüğü, bugün belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu sebeple sütannelik kurumunun ilk olarak ve hangi gerekçelerle ortaya çıktığını görmek için tarih öncesi olarak nitelen- dirilen avcı-toplayıcı göçebe topluluklara bakmak gerekir. Bu tarih- lerde sütanneliğin henüz kurumlaşmadığından hareketle bu bölüm- de bebeğin anne haricinde bir başka kadın veya kadınlar tarafından emzirilmesi anne dışı emzirme olarak ifade edilecektir.

Alternatif besin kaynaklarının varlığı, özellikle zirai yapıla- ra geçildikten sonra bilinse de göçebe avcı-toplayıcı topluluklarda bunun pek mümkün olmadığını ileri sürebiliriz. Kaldı ki bebek için anne sütünün diğer besin kaynaklarına göre daha besleyici ve gü- venli olduğu inancının da tarih öncesi bir geçmişi bulunmaktadır. Bu sebeple annelerin bebeklerinin beslenmesi hususunda birbirleri- ne sağladıkları desteğin Paleolitik dönemden itibaren var olduğunu tahmin edebiliriz. Bu konuda tabii olarak tarihî ve arkeolojik delil mümkün olmasa da bugünün benzer nitelikli topluluklarını antro- polojik açıdan inceleyerek bazı tahminler yapmamız mümkün gö- zükmemektedir. Nitekim Orta Afrika'nın avcı-toplayıcı kabileleri ile tarımla uğraşan nispeten yerleşik kabileleri hakkında yapılan çalış- malarda, avcı-toplayıcılarda bebeklerin özellikle ilk dönemlerinde anne dışındaki kadınlar tarafından emzirilmesine sıklıkla rastlan- dığı, buna karşılık bu davranışın yerleşiklerde nadiren görüldüğü tespit edilmiştir (Fouts, Hewlett ve Lamb, 2012: 132). Nispeten gelişmemiş bölgelerde de olsa ziraatla geçinen yerleşik kabilelerin modern hayat tarzına ve özellikle de bebeklerin beslenmesiyle ilgili tıbbî düzeneklere daha yakın ve aşına olduklarından, gelenekleri- nin tüm dünyada olduğu gibi buralarda da hızla kaybolması anlaşı- lır bir durumdur. Öte yandan hâlâ avcı-toplayıcı bir hayat süren ve modern dünya ile irtibatları neredeyse olmayan toplulukların tarih öncesi atalarının davranışlarını devam ettirmeye daha müsait bir yapıda oldukları da tahmin edilebilir.

Bu çerçevede Hewlett ve Winn'in yaptıkları çalışma kayda de- ğerlidir. Söz konusu çalışma hem hâlâ avcı-toplayıcı olarak yaşayan

bazı toplulukların gözlemlendiği bir saha araştırması hem de dünya üzerindeki 258 toplulukla ilgili verinin bulunduğu *Human Relations Area Files* veri tabanındaki bilgiler üzerinden yapılan bir tahlili içermektedir. Söz konusu veri tabanında anne dışı emzirme ile ilgili veri bulunan 104 topluluğun 97'sinde bebeklerin anne dışındaki biri tarafından da emzirildiği görülmektedir (Hewlett ve Winn, 2014: 200).

Buna göre, avcı-toplayıcı olarak yaşayan göçebe Orta Afrika kabilelerinde özellikle ilk 4 ayda bebeklerin önemli bir kısmının anneleri dışında başkaları tarafından da emzirildiği, bu oranın yaş ilerledikçe azaldığı ve 12 aydan sonra neredeyse kalmadığı görülmektedir. Söz konusu azalmanın kültürel bir etkidен ziyade büyük ölçüde bebeğin emme talebinin azalmasının sonucu olduğu gözlemlenmiştir. Bebeklerin genellikle hem anne hem de baba tarafından kadın akrabalar tarafından emzirildiği; anne dışı emzirmenin anneler bir iş yaparken olabildiği gibi anne yakındayken ve dinlenirken de yapıldığı kaydedilmiştir. Annelerin emziren kadınların yedikleri gıdalar konusunda hassasiyet gösterdikleri ve bebeğe dokunacağı düşünülen gıdaları tüketenlere bebeklerini teslim etmedikleri anlaşılmaktadır. Bebeklerin genelde birden fazla kadın tarafından emzirildiği de bu topluluklarda rastlanan bir başka ilginç gözlemden biridir. Bu kadar yaygın bir anne dışı emzirme olgusunun bulunmasının sebeplerinden birinin de doğum sonrası göğüsten gelen ilk sütün hastalıklı kabul edilmesi ve normal süt gelene kadar bebeğin başkaları tarafından emzirilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu topluluklarda bebeklerin emzirilmesi sorumluluğunu yakın akraba kadınların birlikte üstlenmesi o kadar tabii hale gelmiştir ki bebeğini başka kadınlarla paylaşma konusunda çekingen davranan kadınlara hoş bakılmadığı kaydedilmiştir (Hewlett ve Winn, 2014: 202-204).

Bu gözlemlerin, veri tabanındaki verilerle karşılaştırılması sonucunda ilginç bazı hususlarla da karşılaşmıştır. Örneğin göçebe kabileler arasında anne dışı emzirme, ormanlık coğrafyalarda yaşayanlarda oldukça yaygın ve hatta kültürel bir norm olmuşken, çöl ve savana gibi kurak bölgelerdeki topluluklarda zorunlu haller

dışında görülmemiştir. Her hâlükârda yerleşik kabilelerde anne dışı emzirme olgusuna annenin hastalığı, ölümü veya emzirme imkânının olmadığı durumlarda rastlanırken, yerleşik zirai düzene geçtikçe diğer ortak sorumluluklarda olduğu gibi bu hususta da ciddi bir azalma gözlemlenmiştir. Hatta Kenya'nın Ngandu bölgesindeki çiftçi kabilelerinde anne dışındaki birinin sütünün bebek için zehir niteliğinde (*ekila*: tabu) görüldüğü kaydedilmiştir. Zorunlu durumlarda ise avcı-toplayıcılardan farklı olarak tek bir sütannenin bebeği emzirdiği gözlemlenmiştir (Hewlett ve Winn, 2014: 206).

Mezopotamya ve Mısır'da Sütannelik

Yerleşikliğe geçtikçe mahiyeti değişen ve yaşanan kültürün bir parçası haline gelen sütannelik tarihî kaynaklarda kendine belirgin bir yer edinmiştir. Bu çerçevede sütannelik gerek Mısır papirüslerinde gerekse Hammurabi ve diğer Babil Kanunları'nda oldukça aşına olunan bir figürdür (Saari vd., 2016: 3; Ferguson: 53; Couto-Ferreira, 2016: 31). İlk Çağ'a ait Mısır heykellerinde kucağında bebeğini emziren kadınların dikkat çekmesi, anne sütüyle beslenmenin desteklendiğinin işaretçisi sayılabilir (Erkut, Balcı ve Yıldız, 2017: 20). Yeni Krallık dönemi Mısır'ında kraliyet kadınlarının, kendilerine tahsis edilen özel tesislerde çocuklardan sorumlu görevliler dâhil çok sayıdaki özel hizmetkârlarıyla bir arada oturmuşlardır (Kuhrt, 2017: 284). Antik Mısır'da sadece üst sınıf aileler bebeklerini sütanneye teslim etmemişlerdir. Sokaklara terk edilen bebekler de varlıklı aileler tarafından toplanıp gelecekte ailenin hizmetli kadrosu içinde yerlerini alabilmişlerdir. Bu bebeklere de sütanneler bakmıştır (Saari vd., 2016: 3).

Mezopotamya, antik dönem medeniyetleri içinde sütanneliğin kanuni düzenlemelerle taraflar açısından hukuki bir zemine oturtulduğu önemli bölgelerden biri olarak dikkat çeker. Hammurabi Kanunları'nda, bir çocuğu emziren sütannenin aynı anda başka bir çocuğa sütannelik yapmasının yasaklanması (Arslantaş ve Septioğlu, 2016: 27); bir çocuğun sütannenin yanında ölmesi, sütannenin ise ölen çocuğun anne ve babasının haberi olmaksızın (emzirmek

üzere) ikinci bir çocuk almasının ispatı halinde bedelini bir memesi-
nin kesilmesi ile ödemesi gibi hükümler yer almaktadır (Hammura-
bi Kanunları, 194. Madde) (Arslantaş ve Septioğlu, 2016: 37).

Babil’de bir rahibe sınıfı olan Kadiştumlar alışılmışın dışında
mal ve çocuk sahibi olabilmiş ve başkalarının çocuklarına sütan-
nelik yapabilmişlerdir. Hammurabi dönemine ait bir vesikada yer
alan “Anum-kinum’un karısı Zuhurtum, çocuğunu dadılık yapması
için bir Kadiştum olan İltani’ye verdi ve ona 3 şekel gümüş öde-
di” ifadeleri bu uygulamaya işaret etmektedir (Öz, 2015: 243). Eski
Babil dönemine ait bazı hukukî metinlerde de sütanneye emzirme
karşılığında arpa ve benzeri yiyecek maddeleri, kutsal yağ, yün, el-
bise, kimi zaman da gümüş, gibi bedeller ödendiği kayda geçmiştir
(Durmuş, 2014: 33-34).

Mezopotamya’da kraliyet ailesine hizmet veren sütannelerin
unutulmadığı ve emzirdikleri kişilerin hayatlarında önemli bir yer
tuttukları anlaşılmaktadır. Örneğin, Prenses Beltum’un sütanne-
sinin, anne anlamına gelen *ummu* lakabıyla anıldığı ve prensesin
kraliyet sarayını ziyaret etmek amacıyla Katna’dan Mari’ye (her
iki antik şehir de bugün Suriye sınırları içerisinde yer almaktadır)
sütanesiyle birlikte seyahat ettiği kayıtlara geçmiştir. Hatta pren-
sesin kendisini bebekliğinden beri yetiştirdiği (*urabbisi: rubbû* kö-
künden) sütannesini yanında götürmesi, sütannenin sarayın âdap
ve kurallarını bilmemesi nedeniyle eleştirilmiştir. Bu ve diğer ör-
nekler, üst sınıfa mensup kişilerle sütanneleri arasındaki ilişkinin
bebeklikten öteye taşındığını ve sütannelerin anne statüsüne kadar
çıkarılabildiğini ortaya koymaktadır (Couto-Ferreira, 2016: 30).

Özellikle saraydaki sütannelerin oldukça özel bir statüye sa-
hip oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, Ebla (bugün İdlip yakınla-
rındaki antik kent) saray kayıtlarında, Kral Isar-Damu (tahminen
M.Ö. XXIV. yy) ile evlenip Ebla’nın kraliçesi olan Tabur-Damu’nun
saraya sütanesi Agaşadu’yu da getirdiği ve Agaşadu’nun kraliçe-
nin sütanesi lakabıyla sarayın önemli çehrelerinden biri olduğu
kayıtlıdır (Kelly-Buccellati, 2018: 63). Mezopotamya kültüründe
mühür, bir statü göstergesiydi. Bu çerçevede bir sütannenin

Mısır'la ilgili örnekler ise daha ziyade Helenistik ve Roma dönemine ait çok sayıda papirüsten oluşmaktadır. Bunlar da büyük ölçüde ailelerle sütanneler arasında yapılan sözleşmeler ve ödeme makbuzlarıdır. Söz konusu belgeler, o dönem Mısır'ındaki sütanneliğe dair önemli ipuçları vermektedir. Papirüslerde hür ve köle sütanneler arasında farklı uygulamaların olmadığı, emzirilen bebeklerin ise önemli bir kısmının terk edilen ve bilahare köle olarak ailelere hizmet verecek kölelerden oluştuğu görülmektedir. Bu yüzden çocuk ölse bile sütannenin sözleşmesinin devam ettiği, çünkü kendisine bir başka çocuğun sorumluluğunun verildiği gözlemlenmektedir. Bazı sözleşme metinlerinden bebeğin anne evinde bakılacağı anlaşılrken, bir kısmında ise bebeğe sütannenin evinde bakılacağı kayda

geçmiştir. Sözleşmelerde bir sütannenin tek bir bebeği emzirmesi şartı ise açıkça belirtilmiştir. Sözleşmelerde sütannenin diyeti veya bebeğin sütten kesilmeye başlayınca yiyecekleri ile ilgili herhangi bir madde bulunmamakla birlikte kimi sözleşmelerde sütanneden sütünü bozmayacağına dair taahhüt alındığı kayıtlara geçmiştir. Ancak bunun nasıl ölçüleceği belirtilmediği için ortalama bir ailenin sütannenin sütünün kalitesini ölçemediğini düşünmek gerekir. Muhtemelen bu tür maddeler ya meziyetlerini ortaya koymak adına sütanne tarafından sözleşmeye ekleniyordu veya daha ziyade Soranus'un da tarif ettiği gibi adayların ve bebeklerinin fizikî durumuna bakılıyordu. Sütanne ve bebeğinin sağlıklı bir vücuda sahip olması, süt üretiminin de sağlıklı olduğuna en azından belli ölçüde işaret ediyordu (Aly, 1996: 89-90).

Doktorların sütannelerin emzirdikleri süre boyunca cinsel ilişkiye girmemeleri gerektiği yönündeki tavsiyelerinin sözleşmelere de girdiği görülmektedir. Söz konusu dönemlerde Yunanlı ve Romalı hekimlerin bu konudaki ısrarı, sütannenin büyük ölçüde bebeğe odaklanmasını arzu ettiklerinden olsa gerektir. Cinsel ilişkinin âdet kanamasına ve yeni bir hamileliğe sebep olacağı ; bunun da süt kalitesi ve miktarını olumsuz etkileyeceği ifade edilse bile, hamilelik büyük ölçüde bu doktorların da bildiği, ama bu bahis başlığı altında değinmediği gebeliği önleyici yöntemlerle de engellenebilirdi (Aly, 1996: 90-91).

Sözleşmelerde çocuğun sütanne tarafından alınışı, geri teslim edilişi, sütten kesilişi, sütten kesildikten sonra ne kadar daha sütannede kalacağı gibi hususlarda çok fazla çeşitlilik görülmektedir. Ancak emzirme ve bakımın genellikle 2 yıllık bir süreci kapsayacak şekilde sözleşmelere girdiği anlaşılmaktadır. Sözleşmelerin bazılarında, sütannenin bebeği ailesine belli aralıklarda (örneğin ayda birkaç kez) getirmek zorunda olduğu kayıt altına alınmıştır. Diğerlerinde ise böyle bir talebe rastlanmamıştır. Bunların en azından bir kısmında sütannenin ailenin yanında kalıyor olabileceğini düşünmek gerekir. Diğer kısmında ise emzirme dönemi boyunca bebeğin aileden uzakta büyümeye bırakıldığı anlaşılmaktadır (Aly,

1996: 91-92). Uzakta büyütülmesi istenen bebeklerin çoğunun köle statüsünde oldukları varsayılabilir.

Sözleşmelere konan ve sütannelerin uyması gereken kuralların sıkı bir şekilde takip edilmesi zor gözükmedir. Sözleşme şartlarına uyulmaması durumunda sözleşmelerde yüksek cezalar içeren maddeler olsa da ciddi bir takip ve yaptırım uygulamanın mümkün olmadığı tahmin edilmektedir. Sütannelerin bu ağır şartları ekonomik sebeplerle kabul ettikleri, istisnai durumlar haricinde de çok sıkı olmayan bir gözetim altında büyük ölçüde kendi şartları ve tarzlarıyla bebekleri emzirdikleri muhtemel gözükmektedir (Aly, 1996: 92).

Yunan ve Roma'da Sütannelik

Yunanlıların bir “soy”un üyelerini aynı sütle beslenmiş anlamındaki ὁμογαλακτεῖς (*homogalaktes*) sözcüğüyle ifade etmeleri (de Coulanges, 2011: 105),² süt bağının kan bağı kadar güçlü olduğuna işaret etmektedir. Her hâlükârda sütannelik, Antik Yunan'da (M.Ö. VI ve V. yüzyıllar) da büyük ölçüde üst sınıf ailelerin kullandığı bir hizmet olmuştur (Saari vd., 2016: 3). Üst sınıf kadınların emzirme sorumluluğunu başkalarına devretmesinin felsefî zeminini Platon (M.Ö. 348) vermiş gibi gözükmektedir. İdeal bir devlette toplumun görevlerine göre kesin katmanlara ayrılması gerektiğine inanan Platon'a göre, koruyucu sınıfa girmeye hak kazanan her kadın, potansiyelini değerlendirmesinin önüne geçen ev işleri, kocaya hizmet, çocuk bakımı ve çocuk yetiştirme gibi işlerden muaf tutulacak; emzirme ve çocuk bakımı gibi sorumluluklar bu işlere tahsis edilen görevlilere bırakılacaktır (Arıtürk, 2017: 32).

Aristokrat aileler bebeklerini, doğumlarını takip eden ilk günlerde sütanneye emanet etmiştir. Ev içinde hizmet veren ve bebeğin beslenme ve bakımını üstlenen söz konusu sütanneler -özellikle de Spartalı olanlar- hizmetli sınıf içinde en saygın grubu

.....

2 Bununla birlikte bu kullanımın çok yaygın olmadığı ve ortak bir ataya işaret ettiği veya aynı sürünün sütünü içen zirai topluluk anlamını taşıdığı da ileri sürülmüştür: Bkz. (Hans, 1995).

oluşturmuştur. Sütanneler satın alma ya da ücret mukabilinde temin edilmiştir (Jenkins, 1993: 10). Üst sınıf kadınların sütanne tercihinde, hamilelik sıkıntılarının yanı sıra doğum sırasında yaşadıkları zorlukların da etkili olduğu; doğum sonrasında yaşanabilen lohusalık humması gibi olaylara karşı dirençli olabilmek için sütanne desteğine ihtiyaç duydukları düşünülmektedir. Sütannelerin bebek bakımında hekimlerin tavsiyelerini dikkate aldıkları da bilinmektedir (Ögenler, 2009: 17).

Kaleme aldığı eserlerle Orta Çağ'ın hekimlerine yol gösteren ve pediatriinin de kurucusu kabul edilen Efesli Hekim Soranus, yeni doğan çocukların hijyeni, beslenmesi, memeden kesilmesi ve bakımları hakkında önerilerde bulunduğu eserinde sütanne seçiminde nelere dikkat edilmesi konusunda da bilgiler vermiştir (Aly, 1996: 86-89; Stevens, Patrick ve Pickler, 2009: 33). Antik Yunan'da iki tür sütanne profilinden bahsedilebilir. Bunlardan ilki aristokrat ailelere onların evinde hizmet sunan ve yaşamını aile yanında sürdüren sütannelerdir. Diğer profil ise sütanneliği bir geçim vasıtası olarak gören ve meslek olarak yapan kadınlardan oluşmaktadır. Ancak sütannelik, yapısı itibarıyla devamlılık arz eden bir iş olmadığı için diğer mesleklerden ayrı değerlendirilmelidir. İktisadî sıkıntıların artış gösterdiği dönemlerde kadınlar sütleri üzerinden geçim arayışına düşmüşlerdir. Örneğin Peloponnesos Savaşı'ndan sonra yoksulluğun pençesine düşen Atina'da birçok kadının dokumacılık ve üzüm toplayıcılığının yanı sıra sütannelik yaptığı aktarılır (Ergin Y. G.: 102). Yoksul kadınların uğraşları içinde yer alan temizlik ve tarla işçiliği, ebelik, pazarcılık, dansçılık, müzisyenlik ve benzeri işlerdeki gibi süreklilik taşımasa da aileler için geçici bir gelir kaynağı olmuştur (Akalın, 2003: 42).

Antik Yunan'da sütanneler, erkek çocuklarına nispetle geriplanda bırakılan ve bazen doğum sonrasında aileleri tarafından şehir çöplüğüne terk edilen kız çocuklarının da hayata tutunma vesilesi olmuştur. Köle tacirleri tarafından toplanan bu bebekler sütanne tutularak büyütülmüş, sonrasında da satılmıştır (Pomeroy, 2017: 188).

Yunanlılara nispetle Romalılar süte daha fazla önem atfetmiş, süt ve emzirmeye kültürel bir bağlam yüklemişlerdir. Roma, gücün kaynağını iyi beslenen vatandaşlar ve sağlıklı büyüyen çocuklara bağlayarak bunu yönetim politikası haline getirmiştir. Roma vatandaşına bedava ekmek dağıtımında da bu felsefe etkili olmuştur. Söz konusu anlayışın, süt ve emziren kadın imgesinde de kullanıldığını görmekteyiz. İnsan karakterinin ve bu sayede aslında Roma kültürünün nesilden nesle anneler ve sütanneler üzerinden aktarılabilceğini göstermek istemiştir. Roma'nın beslenmeye atfettiği önem, sütannelik kurumunu da önemli hale getirmiştir. Bu nedenle sütannenin mizacı ve sütünün kalitesine sürekli vurgu yapılmıştır (Penniman, 2017: 40-42).

Kadınlarda doğuma bağlı hastalık ve ölümlerin fazla olduğu Roma'da sütanneliğe ilgi, başlangıçta daha ziyade varlıklı ailelerden gelmiştir. Üst sınıf Romalı kadınlar, emzirme sürecinde olan köleler, azatlılar ya da özgür kadınlar arasından ücret karşılığı sütanneler tutarak çocuklarını beslemişlerdir (Kalaycıoğlu, 2016: 321-322). Anne sütünün bebeğin bedensel ve zihinsel gelişimi üzerinde etkisinin olduğunu dile getiren bir literatürün ortaya çıkmasıyla ideal olanın yeni doğan bebeklerin kendi annelerinin sütüyle beslenmesi olduğu vurgulanmış; annenin emzirmeye engel teşkil edecek bir sağlık probleminin olması halinde de ancak seçimi titizlikle yapılacak bir sütanneden destek alınabileceği belirtilmiştir. Zamanla varlıklı aileler arasında çok yaygın bir hale gelen sütanne istihdamı, özellikle de Cumhuriyet Dönemi'nin son yıllarından itibaren zorunluluktan öte, keyfi bir uygulamaya dönüşmüştür (Kalaycıoğlu, 2016: 319). Kız ve erkek oluşlarına bakılmaksızın yeni doğan çocuklar dünyaya gelir gelmez bir sütanneye emanet edilmiş; sütannelerin görev ve sorumlulukları emzirmeyi aşan anlamlar kazanmıştır. Örneğin erkek çocukların, ergenlik çağına gelinceye kadar vakitlerini çoğunlukla sütanneleri ile iyi bir eğitim almalarından sorumlu *paidagog* denen evdeki deneyimli ve eğitilmiş kölelerin yanında geçirmeleri yaygın bir hal almıştır. Hatta aileler açısından özel bir anlamı olan ve kutlama özelliği taşıyan akşam yemekleri dışında ki tüm yemeklerini de onların yanında yemişlerdir. Sütannelerin

etkisi çocukluk dönemi ile sınırlı kalmamış, sütanneler emzirdikleri çocukların hayatlarının önemli evrelerinde hep yanlarında olmuştur. Örneğin Roma toplumunda âdet gören bir kızın evlendiği gece kendi ailesinden birinin damada yapacağı nasihat konuşmasını yapma görevi, kızın annesi ile sütannesine yüklenmiştir. Sütanne ve süt kardeş çocuk için ikinci bir aile gibi olmuştur. Roma İmparatoru Neron'un (M.S. 37-68), ayaklanan tebaası tarafından ölüme sürüklendiğinde sütannesini tarafından teselli edilmiş olması; yine intiharının ardından sütannesini ile metresinin yardımıyla defnedilmesi; Roma'da Stoacı bir filozofun, aile sevgisi konulu söylevinde çocukların anne, sütanne ve paidagoglarına duyduğu sevgiden örnekler vermesi; Roma toplumunda sütannenin varlık ve hayatîyetinin çocuğun ilk yıllarıyla sınırlı kalmadığına, hayatının tüm evresine yansıyan bir anlam taşıdığına işaret eder (Veyne, 2006: 26-27).

Sütannelere verilen önem toplumun farklı kesimlerinde de kendini göstermiştir. Örneğin, efsanevi Severina Nutrix adlı bir sütanneye adanmış olan III. yüzyıla ait bir Roma mezar taşında Severina çocuklarını önce emzirirken sonra da kundaklanmış halde beşiklerine yerleştirirken betimlenmiştir (Ögenler, 2009: 20-21). Benzer şekilde Romalı filozof Seneca'nın (M.Ö. 4-M.S. 65) *Phaedra* isimli oyununda oyunun kadın kahramanı Phaedra'nın sütannesini toplumun ideal kadın anlayışını yansıtan yaşlı ve bilge bir kadın olarak karakterize etmesi, Phaedra'ya sütannenin ağzından öğütler vermesi, sütannenin kadın kahramanın en yakını olması (Ergin A., 2020: 7, 11), Roma toplumunda sütannenin özel bir yer edindiğine işaret etmektedir. Roma'da sütanneler, çocukların dil gelişimi üzerinde de önemli bir yer tutmuş; çocuklar konuşmayı umumiyetle sütannelerinin ağzından öğrenmişlerdir. Varlıklı aileler çocuklarının kültür dili olan Yunancayı beşikte öğrenebilmeleri için Yunanlı sütanneler tutmuşlardır (Veyne, 2006: 31).

Roma'da sütanne istihdamının Geç Cumhuriyet döneminden itibaren özellikle de soylu ve varlıklı aileler arasında yaygınlaşmasında, kadınların emzirmenin vücut formlarını bozacağını düşünmeleri ya da yorucu hamilelik süreci ve doğum sonrasında bir de

emzirme zahmetine girmek istememelerinin de önemli bir etkisi olmuştur. Sütannelerin çocukların beslenme, öz bakım, dil gelişimi ve eğitim süreçlerinde önemli bir yer tutmaları ve ailenin bir parçası haline gelmeleri, bebeğini kendi büyüten annelerin oldukça azalmasına yol açmış olmalı ki, bu dönem Roma yazınında bebeğini emziren kadınlar övülürken, emzirmeyenler yerilmiştir (Kalaycıoğlu, 2016: 323-324).

Romalı tabip ve düşünürlerin aksi yöndeki tüm tavsiyelerine rağmen, Antik Roma ve hükümranlılığının olduğu bölgelerde sütannelerin hizmetlerinin alındığı bir piyasanın olduğu bilinmektedir. Roma dönemi Mısır'ından kalma papirüslerde sütannelerle yapılmış sözleşmeler ve ödeme makbuzları yer almaktadır. İlginç bir şekilde, bazı mezar taşlarındaki yazılardan sütannelerin emzirdikleri önemli şahsiyetlerle ilişkilerine dair kültürel ipuçları bulunmaktadır. Edebî kaynaklarda da bu konuya çokça atıf vardır (Mulder, 2017: 238). Antik Yunan'da M.Ö. VI ve V. yüzyıllarda büyük ölçüde üst sınıf ailelerin kullandığı bir hizmetken, Roma döneminde sütannelik kolonilerin ve fethedilen toprakların tümüne yayılmış ve sütannelik Romalılardan itibaren sistemli bir zemine oturmuştur. Antik Roma'da sütannelik hizmeti vermek isteyen kadınlar *Columna Lactaria* (Süt Sütunu) etrafında toplanmışlardır (Saari vd., 2016: 1-13; Ferguson: 53). Her ne kadar Roma'da *Holitorium Forum*'unda olduğu düşünülen bu sütun ile ilgili yegâne bilgi. II. yüzyıldan kalma bir atıf olsa da sütannelerin toplandığı bir yerin varlığı anlamlı durmaktadır. Bebeklerin buraya süt emmeleri için getirildiği ifade edilmektedir. İster istisnai durumlar için olsun, isterse kalıcı bir süt kaynağının hizmetini satın almak için olsun, insanların buraya bebeklerine süt bulmak için gelmeleri, burada bu talebi karşılayacak sayıda süt verebilecek kadının da olduğunu göstermektedir. Sütanne arayışında olan ebeveynlerin taleplerinin giderildiği bu merkezî alan, sütanneliğin bir piyasaya dönüştüğüne işaret etmektedir (Mulder, 2017: 238-239). Dahası, Yunan'da olduğu gibi Roma'da da terk edilmiş çocuklar, başta köle, asker ve hizmetli olarak kullanılmak üzere toplanmış ve sütannelere teslim edilmiştir. M.Ö. 400 yıllarında Roma İmparatorluğu'nda aileleri tarafından istenmeyen

ve terk edilen kız çocukları için sütanneler ile emzirme, giyecek, ısınma ve benzeri hizmetler için yapılacak ödeme maddelerini kapsayan sözleşmelerin düzenlenmiş olması da bu duruma işaret etmektedir (Pehlivanoglu, 2019: 22).

Tüm bunlara rağmen, Yunan ve Roma'da ahlakçı düşünürler, para karşılığı sütanneliği hoş görmemişlerdir. Plutarchus, bir yandan bunlarda anne şefkati olmayacağını savunmuşsa da diğer yandan da zafiyet veya daha çok çocuk edinme gibi sebeplerle sütanne seçiminde dikkatli olunması şartıyla annelerin bu görevi devredebileceğini kabul etmiştir. Favorinus, daha da ileri giderek anne ile çocuk arasındaki bağın bu sebeple zayıflayacağını ileri sürmüş ve anesinden beslenmeyen bir bebeği, anne rahminde öldürülen bir embriyoya benzetmiştir. Ona göre bebek, süt emdiği kişinin tüm soyunu ve soyunun özelliklerini yükleniyordu. Bu sebeple söz konusu hizmet alınacaksa bile nitelikli ve geçmişli olan birinden alınmalıydı. Uygulamada toplumun sütanne tercihlerini beğenmedikleri için olsa gerek, Favorinus ve Tacitus (M.S. 56-120), toplumlarını bu yönden eleştirmişlerdir. Neticede saygın ve önemli bir görev olmasına rağmen sütanneliğin herhangi bir eğitim veya sertifika gerektirmemesi; aranan en önemli özelliğin, hamilelik ve annelik tecrübesi oluşu, onları bu düşünceye itmiştir. Zira papirüslerde mezar kazıcı bir kadının dahi geçici bir süre sütannelik yaptığı anlaşılmaktadır. Anlaşılan, toplumun bu vurdumduymazlığının, o dönemin doktorlarını bu konularda yazmaya itmiştir (Aly, 1996: 87; Penniman, 2017: 47-48).

Tüm temel itirazlara rağmen Yunanlı ve Romalı hekimler iyi bir sütannelik hizmetinin gerekleri konusunda tavsiyelerde bulunmuşlardır. Söz gelimi Soranus, beslenmenin devamlılığı için mümkünse bebeği besleyen birkaç sütannenin olması gerektiğini salık vermiştir. Tek bir sütanne olması ve bu sütannenin hastalanması veya ölmesi durumunda sütün kalitesinin düşebileceğine veya bebeğin alıştığından farklı bir süte geçemeyeceği için süttten kesilme ihtimalinin artacağına dikkat çekmiştir. Galen (M.S. 129-210) de benzer tavsiyelerde bulunmuştur. Ancak bu, hiç şüphesiz yalnızca zengin ve üst sınıf Romalılarca uygulanabilirdi. Mnesitheus (tahminen

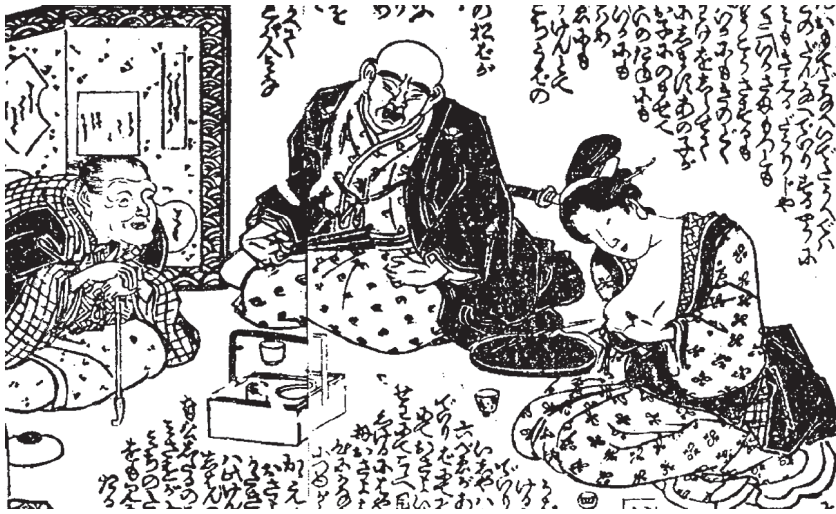
M.Ö. IV. yy) da Yunanlılar için sütün kalitesi ve miktarında azalma olması durumunda bir başka sütanneye geçilmesini tavsiye etmiştir. Hekimler, sütannenin fizikî görünümü ve özellikle göğüslerinin yapısına da dikkat edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdi. Sütannenin sağlıklı olması, sara, isterik nefes darlığı ve nevrotik bozukluk gibi bazı hastalıklardan uzak olması özellikle vurgulanmış; yumuşak mizaçlı, neşeli, içki ve cinsel hayatı konularında tedbirli ve kontrollü, temiz ve rikkatli olması tavsiye edilmiştir. Muhtemelen bu tavsiyelerin arkasında, sütannenin bu özelliklerinin hem işini düzgün yapması için gerekli olduğuna hem de çocuğun büyürken sütannesinden bu özellikleri öğreneceğine dair düşünce etkili olmuştur. Mnesitheus Yunanlılara bu çerçevede özellikle Trakyalı ve Mısırlı sütanneleri, buna karşılık Soranus ise kendisi gibi Efesliler de dâhil olmak üzere tüm Roma İmparatorluğu vatandaşlarına bebeğin düzgün bir lisan öğrenebilmesi için Yunanlı sütanneleri tavsiye etmiştir (Aly, 1996: 87-88).

Tecrübe de sütannelerde aranan önemli bir özellik olarak kabul edilmiştir. Soranus'a göre aday sütanne, tercihen önceden birkaç doğum geçirmiş olmalıydı. Mnesitheus daha da ileri giderek onun aynı cinsiyetten başka bebekleri beslemiş ve büyütmüş olmasını gerekli görmüştür. Sütannelik için ideal yaşların, tecrübe oluşması kaydıyla 20 ile 30 (Mnesitheus) ve hatta 40 (Soranus) arası olduğu ileri sürülmüş ve gençlerin toy, yaşlıların ise sütünün sulu ve besin değeri düşük olacağı vurgulanmıştır. Yine aday sütannenin kendi bebeğinin doğumuyla bir başkasına da sütannelik yapmaya başlaması arasında belli bir sürenin geçmesi arzulanmıştır. Sütannenin beslenmesine dikkat etmesi ve hizmeti alan ailenin adayın sütünü belli kriterlere göre değerlendirmesi gerektiği de ifade edilmiştir. Ancak ailelerin bu konuların hepsine dikkat etmiş olduklarını düşünmek çok mümkün gözükmemektedir (Aly, 1996: 88-89).

Asya'da Sütannelik

Sütannelik Doğu toplumlarında da karşılık görmüş bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bünyesinde çok sayıda alt inanç

sistemi ve kült barındıran Hinduizm, Susruta'nın temellerini attığı Ayurvedik tıp geleneği içinde bebeğin beslenmesinde süte büyük önem vermiş, annenin süt verememesi durumunda da sütanneliği teşvik etmiştir. Annenin zorunluluk olarak değil, tamamen tercih sebebiyle emzirmedeği durumlar daha ziyade kast sisteminin yukarıdaki aileler için geçerli olmuştur. Bunun dışında ancak zorunlu hallerde bebek sütanneye verilmiştir. Özellikle üst sınıflara hizmet verecek olan sütanne adayları muayeneden geçirilmiş ve ancak sağlıklı, mutlu, dinç, dinlenmiş oldukları ve hazımsızlık veya bebeğe zararı olacak besinler yemedikleri teyit edildiğinde iş verilmiştir. Budizm'de de benzer yaklaşımlar görülmektedir (Laroia ve Sharma, 2006: 97; Hot ve Başağaoğlu, 2014: 69).

Resim 2. Japonya'da bir sütanne adayının iş mülakatı sırasında sütünün evsafının değerlendirilmesini tavsif eden bir resim (Edo Dönemi) (Segawa, 2008: 128).

Budist etkilerin belirgin bir şekilde hayatın birçok alanına girdiği Japonya'da annelerin bol süt için çok eski dönemlerden beri tapınaklara gittikleri ve buralara dua levhaları bıraktıkları bilinmektedir. Bugün dahi bu geleneğin halen devam ettiği gözlemlenmektedir.

Çocuğun 7 yaşına kadar emzirilebileceği ve hatta teşvik edildiği bu kültürde özellikle 2 yaşından itibaren çocuğun bir sütanneye teslim edildiği sıklıkla görülmektedir. Bu uzun süreli emzirme periyodu ve her çocuk için bir sütanne tutma ihtiyacı ve geleneği, bu hizmetin ancak zengin aileler tarafından alınabilmesine imkân sağlamıştır. Sütanne seçimi teferruatlı bir mülakat ile gerçekleştirilmiştir (bkz. Resim 2) (Segawa, 2008: 125).

Üst sınıfa hizmet veren sütannelerin önemli bir statü edindiği Asya toplumlarında da görülmektedir. Çin'de sarayda belli bir güç hâlesi taşıyan ve güç çekişmelerine giren klikler içinde sütannelere de rastlanmaktadır (Zürcher, 2007: 372-379).

Yakın Doğu'da sütannelik büyük ölçüde Mezopotamya geleneğinin devamı şeklinde sürmüştür. Pers ve Sâsânîlerde sütannelik hakkında fazlaca bilgi olmasa da yaygın olduğu düşünülmektedir. Örneğin çocukları yaşamadığı için hastalıklardan uzak havadar ve temiz suyu olan bir yer arayan Sâsânî Hükümdarı I. Yazdicerd'in (M.S. 399-420) yeni doğmuş oğlu Behrâm-ı Gûr'u (M.S. 420-438) temiz havası ve suyu ile şöhret bulmuş Hire'de yetişmesi için Sâsânîlerin müttefiki Lahmî Kralı Münzir b. Nu'mân'ın (M.S. 418-462) himayesine vermesi dikkate değerdir. Münzir, kendisine emanet edilen bebek için bölgenin eşraf ailelerinden ikisi Arap, birisi Acem olmak üzere sağlıklı, zeki ve terbiyeli üç tane sütanne seçmiş, böylece Behrâm günlerini Havernak Sarayı'nda geçirmiştir (Azizova, 2010: 195-196; Kaska, 2019: 12; Konukçu, 1992: 356).

Sütanne geleneğinin yaygın olduğu ve sütannelerin öz anneler kadar saygı gördüğü Moğollarda da hemen her tabakadan çocuğun bir sütanneye sahip olduğu görülmektedir. Moğol hükümdarları da sütannelerine hürmet gösterip hallerini gözetmişlerdir (Beyânî, 2018: 47-48). Hükümdarlar şehzadelerin sütannelerini asil, soylu, güzel ahlaklı ve sağlıklı kadınlar arasından seçmeye özen göstermiştir. Timur (M.S. 1336-1405) ve Altın Orda Sultanı Toktamış (M.S. 1342-1406) ile girdiği mücadelelerle tanınan Celâyir Sultanı Ahmed-i Celâyir'in (M.S. doğumu bilinmiyor-1410) sütanneliğini halası yapmış; IX. İlhanlı Sultanı olan Ebû Saîd (M.S. 1305-1335) de

babası Olcayto (M.S. 1282-1316) tarafından Meryem adlı iyi huylu bir sütanneye verilmiştir. Ebû Saîd'i emzirdiği süre boyunca sütanesi Meryem'in hamile kalmaması ve sütünün heder olmaması için kocası ile yakınlaşmaması istenmiştir. Moğolların İslam'ı kabul etmelerinden sonra şehzadelerin sütannelerinin Müslüman olmasına özen gösterilmiş; göbeği Müslüman bir ebe/sütanne tarafından kesilen şehzadeler olmuştur.³ Sütanneler bu dönemde emzirmeden çok öte anlam kazanmışlar; saray yaşamında etkin konuma gelebilmişlerdir. Birçok sütannenin siyasete doğrudan müdahalesi olmuş; hükümdar ve şehzadeler üzerinde bazı konularda yaptırım uygulayabilmişlerdir. Ümera ve ileri gelenler devlet mekanizmasında makam ve daha fazla güç elde etmek için onları eş olarak seçerek nüfuzlarından yararlanma yoluna gidebilmişlerdir. Nitekim kimi şahısların devlet yöneticilerinin sütanneleri ile evlenerek kendi ikballerini tesis ettikleri eleştiri konusu olmuştur (Beyânî, 2018: 48). İranlılar ile doğudaki Türk boylarında ve özellikle Timurlularda bir hükümdar çocuğu dünyaya geldiğinde annesinden alınarak sütannenin veya saraydaki büyük hanımlardan birinin gözetimi altına verilmesi yaygın bir uygulama olmuştur (Küçükaşçı, 2010: 478-479).

Yakın Doğu ve Kafkaslarda yöneticilerin çocuklarının önemli bir kısmının son yüzyıllara kadar yaygın sütanneler tarafından emzirildiklerini tahmin edebiliriz. Örneğin Kafkasya'nın bağımsızlık mücadelesini veren Şeyh Şâmil'le birlikte hareket eden Hacı Murad'ın (1790'lar-1852) annesinin, Avar hanlarının çocuklarına sütannelik yaptığı, hatta bu yüzden kocasıyla geçinemeyerek Avar sarayına sığındığından bahsedilmektedir (Budak, 1996: 490).

Sütanneliği sadece yönetici ve kalburüstü ailelerin aldığı bir hizmet olarak düşünmemek gerekir. Neticede tarihî malzemenin ana omurgasını yöneticiler ve yakın çevrelerini konu alan tarihî metinler oluşturduğu için sütannelik ile ilgili bilgilerin çoğunun bu kesime hizmet verenleri kapsamı normal karşılanmalıdır. Muhtemelen toplumun farklı kesimleri de özellikle bebeğini besleyemeyen

.....

3 Nitekim Ebû Saîd'in babası Olcayto Hristiyan olarak vaftiz edilmiş, hayatının bir döneminde Budist olmuş, en sonunda da İslam'ı kabul etmiştir.

annelere destek vermiştir. Öte yandan ücret mukabili bu hizmeti almanın maliyetli olduğu ve herkesin altından kalkabileceği bir alternatif olamayacağı da dikkate alınmalıdır. Nitekim 1144-1232 yılları arasında merkezi Erbil olmak üzere Şehrızor, Hakkâri, Tikrît, Sincar, Harran, Urfa ve civarında hüküm süren Türk beyliği Begteginlilerin Erbil Atabeyi Kökbörü'nin hayırsever birisi olduğu, fakirlere her gün yemek dağıttırdığı malumatının yanı sıra kimsesiz bebeklere sütanneleri tutup beslettiği de bilinmektedir (Alptekin, 1992: 344).

Yahudi ve Hristiyan Toplumlarda Sütannelik

“Keşke kardeşim olsaydın, annemin memelerinden süt emmiş.” (Ezgiler Ezgisi 8:1).

Eski Ahit'te geçen bu ayet Yahudi geleneğinde yer etmiş olan önemli bir inancı yansıtır: Etnik köken ve statü anne ve sütanne kanalıyla emme fiili üzerinden aktarılır. Nitekim Tevrat ve İncil'de geçen doğum ve çocukluk hikâyelerinde umumiyetle bir emme sahnesi dikkat çeker. Bu sayede hikâyesi anlatılan kahramanın asalet ve meşruiyetine atıfta bulunulur (Chapman, 2016: 125).

Akrabalık bağlarını kan üzerinden kuran yaklaşımın nispeten yeni ve büyük ölçüde Anglosakson bir geçmişi vardır. Arap ve Yahudi kaynaklarında kan kavramından ziyade tohum ile et ve kemik kavramları daha ön plandadır. Bununla birlikte süt kavramının da yakınlık ve akrabalık bağlarını ifade ettiğini görmekteyiz (Chapman, 2016: 126-127). Eski Ahit'teki bazı sembolik gösterimlerin, özellikle de süt üzerinden kurulan bu bağı sütanne üzerinden başka seviyelere çıkardığı dikkat çekmektedir. Yeşaya 60:16'da Kudüs'ün yeniden yükselişi, “Uluslar ve krallıklar bir anne gibi seni emzirecekler” ayetiyle anlatılmaktadır. Keza Babil'den dönen sürgündeki Yahudilere “Krallar size babalık, prensesler size sütannelik yapacak” (Yeşaya 49:23) ayetiyle müjdeler verilmiştir. Böylece kral ve prenseslerin asaletinin ve gücünün sürgünden dönenlere geçeceği ima edilmektedir (Chapman, 2016: 132).

Yine de erken dönem Yahudi inancında tabii olarak bir bebeği öncelikle kendi annesinin emzirmesi tavsiye edilmiştir (Sahari ve diğerleri, 2016: 3). Çocuk sayısının önemli olduğu Yahudi toplumunda istisnai durumlar dışında özellikle alt sınıflarda bebeklerin çoğunlukla anneleri tarafından emzirilmesi önemsenmiştir (Rozen, 2010: 179). İbrâhim Peygamber'in eşi Sâre'nin oğlu İshak'ı ileri yaşına rağmen emzirmiş olması; Yahudi medeni kanunu Talmud'un bütün Yahudi kadınlara "Bir bebek yaklaşık yirmi dört ay emzirilir. Bebeğin susuzluktan ölebileceği göz önüne alınarak emzirme dönemi kısaltılmamalıdır" şeklindeki talimatı (Tekir, 2019: 711), anneleri kendi çocuklarını beslemeye sevk etmiş olmakla birlikte, diğer toplumlarda etkili olan belli dinamikler çerçevesinde sütannelik Yahudilikte de kendisine meşru bir yer bulmuştur. Yahudi hukuk literatüründe yeni bir gebeliğin, annenin sütünün kesilmesine yol açtığı ve bebeğin bundan zarar göreceği yönündeki inanışlar, sütanneliğin talep görmesinde etkili olmuştur. Sütanneler, özellikle de varlıklı ailelerce tercih edilmiştir (Rozen, 2010: 179).

Ölüm yaş ortalamasının oldukça düşük olduğu Antik ve Orta Çağ'da, hamileyken ya da çocuk emzirirken dul kalmak, ender rastlanır bir durum değildi. Bu bakımdan böyle annelerin emzirme de dahil olmak üzere bebeklerinin ihtiyaçlarıyla ilgilenebilmeleri için Yahudi hukuku, hamile bir dulun ya da yeni doğmuş bebeği olan bir annenin, bebek yirmi dört aylık olana dek yeniden evlenemeyeceğini söyler (Rozen, 2010: 180). Bu durum, emzirmenin bebek adına bir hak olarak görüldüğüne işaret eder. Kadına biçilen anlamın esas itibarıyla "hamile kalmak ve sağlıklı bir döl vermek" olarak tanımlandığı Yahudilikte bebeklerin büyütülme işi özellikle de varlıklı ailelerde doğrudan kadının sorumluluğu olarak görülmemiş; erkek çocuklarının aile ve soya ait kabul edilmesi nedeniyle baba da işe dâhil edilmiştir. Erkek bir bebeği olduğu halde dul kalan bir kadın, bebeğini iki yaşına geldiği takdirde ya da bir sütanne bulunması halinde babanın ailesine verebilmiştir (Rozen, 2010: 182). Bebeğin emme süreci tamamlanmamışsa babaya sütanne bulma sorumluluğu verilmiştir. Emzirme, genellikle

sütannenin ailenin yanına gelmesi şeklinde gerçekleşmiştir (Saari vd., 2016: 4).

Birçok konuda Yahudi geleneğini devam ettiren ilk Hristiyanlar ise çocukları korumak ve anne ile çocuk arasındaki bağları güçlendirmek amacıyla sütanneliği zorlaştıran bir tavır almışlardır. Meryem Ana üzerinden “sadık anne” modeli oluşturarak sütü, çocuk büyütmenin maddi ve ruhani biçimi olarak görmüşlerdir. Bebeğin anne sütüyle beslenmesine doyurmanın çok ötesinde anlamlar yüklemiş; anne sütüyle çocuğa dinî-ahlakî bir inanç sisteminin aktarılabilceğini iddia etmişlerdir (Tekir, 2019: 711).

Öte yandan İlk ve Orta Çağ'ın tabii bir gerçeği olarak karşımıza çıkan çocuk ölümleri ister istemez Hristiyanlığın empoze ettiği şartları da zorlamıştır. Örneğin, arkeolojik çalışmaların Bizans hâkimiyeti dönemine tarihlendiği bebek ve çocuklara ait olduğu düşünülen çocuk iskeletleri üzerinde yapılan çalışmalar, çocuk ölümlerinin ilk beş yılda yüksek seyrettiğini ve ilk beş yıla ait ölüm oranının kimi toplumlarda neredeyse yüzde 50'lere kadar yükseldiğini ortaya koymaktadır. Bu çocukların yarısının doğum anında veya öncesinde öldüğü (Demirel, 2013: 356) ve bu çerçevede annelerinde henüz süt üretiminin başlamadığı veya hızla sonlandığı varsayılabilir bile yine de çok sayıda kadının kaybettikleri süt bebeklerinin ardından göğüslerinde süt ile ortada kaldıklarını ve tabii bir arz kaynağı oluşturduklarını düşünebiliriz. Diğer yandan toplumun ölen çocukların yerine yeni ve sağlıklı bebekler arzu ediyor olması da çocuklu kadınların çocuklarını büyütme süreciyle uğraşmayıp bir an önce yeniden hamile olmalarını teşvik etmiş olmalıdır. Tabii olarak bir tarafta ağırlıklı olarak ailesine maddi katkı yapmayı arzu eden kadınlardan oluşan bir arz, diğer tarafta da büyük ölçüde soyunun devamını önemseyen ve üretici bir güç olarak emek kaynağına ihtiyaç duyan nispeten zengin bir kesime mensup kadınlardan oluşan bir talep (Demirel, 2013: 356; Yurdakök, 2005: 93), her yerde olduğu gibi Bizans'ta da tabii bir piyasa oluşturmuştur.

Bizanslılar da diğer milletler gibi bu konuda tavsiyeler kaleme almışlardır. Söz gelimi Bergamalı Oribasius (M.S. 325-403),

sütannede olması gereken özellikleri detaylı bir şekilde anlatmaktadır. O da sütannenin sağlıklı olması üzerinde durmuş ve özellikle epilepsi ve mide-bağırsak hastası olmaması yönünde uyarılarda bulunmuştur. Sütannenin ne toy ne de süt kalitesi düşecek ölçüde yaşlı olmayacak şekilde 25-35 yaş aralığında, hatta sütannenin yaşının mümkünse anne ile aynı yaşta olmasının önemli olduğunun altını çizmiştir. Göğüslerinin orta büyüklükte olması gerektiğini, büyük olduğu takdirde çocuğun sindiremeyeceğini, küçük olursa da bebeğin yeterli beslenemeyeceğini dile getirmiştir. Cinsel birlikteliğin sütün yapısına tesiri olduğuna da dikkat çeken Oribasius, sütü az olan sütannelere de sütlerini arttırmalarına yardımcı olacak yöntemlerden bahsetmiştir. Egineli Pavlus (M.S. 625-690) olarak bilinen ve yedi ciltlik bir tıp ansiklopedisi kaleme alan Bizanslı hekim de sütannenin kısa bir süre önce sağlıklı bir erkek çocuk doğurmuş olmasının ve değirmen ya da dokuma tezgâhı gibi yerlerde el ve omuzlarıyla çalışmasının sütünün bollaşmasına imkân sağlayacağını dile getirmiştir (Yurdakök, 2005: 94, 97).

Nüfusla ilgili endişeler Bizans'ta olduğu kadar, hatta daha fazla Orta Çağ Avrupası'nda da yaşanmıştır. V. yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından imparatorluk topraklarında barbar krallıklar ortaya çıkmış; İtalya, Afrika, İspanya ve Galya'ya yerleşen barbarlar, toprak mülkiyeti ya da toprağa tasarruf temeli üzerine yeni bir düzen kurmuştur. Yöneticilerin büyük toprak sahipleri arasından seçildiği ve toprağın ana yaşama ve zenginlik kaynağı olduğu bu yapı (Pirenne, 2009: 15-16), Avrupa Orta Çağ toplumunun da zeminini oluşturmuştur. Kilisenin dünya görüşünün de söz konusu şartlara uyum sağladığı bu dönemde ilahî kökenle ilişkilendirilen ve Tanrı'nın bir takdiri olarak görülen fakirlik (Pirenne, 2009: 22) ile şehirleri tehdit eden güvensizlik ve şiddet ortamı, yaşamı tehdit eden çaresiz hastalıklara, ani ölümün habercisi olan salgınlara, ateşli hastalıklara karşı mukavemeti azaltmıştır. Söz konusu döneme ait veriler, yüksek çocuk ölümlerine ve 18 ile 29 yaşlarındaki zor doğum ya da lohusa humması gibi sebeplerle hayatını kaybeden anne ölümlerine işaret etmektedir (Rouche, 2006: 491-492). Nüfusun hızlı kayıplar yaşadığı Orta Çağ Avrupası'nda

çocuk ve anne yaşamında bozulan dengeyi sağlamak için birçok politika geliştirilmiştir. Örneğin Frenk toplumunda doğumları desteklemek ve nüfus artışının önünü açmak ya da doğan çocukları yaşatmayı mümkün kılmak için ilginç araçlar geliştirilmiştir. Bu çerçevede mesela, doğurganlık yaşına erişmiş özgür bir kadını öldürmenin cezası, bir kral vasalını öldürmenin cezasına denk sayılmış; gebe kadını öldürmenin bedeli ise daha da ağırlaştırılmıştır. Menopoz dönemine girmiş bir kadını öldürmenin doğurgan bir kadını öldürmeninkinin üçte biri kadar olması (Rouche, 2006: 494), bu politikaların doğrudan nüfusu attırmaya yönelik geliştirildiğini ortaya koymaktadır.

Bu dönemde sütanneliğin yaygınlaşmasını da bu çerçevede anlayabiliriz (Rouche, 2006: 493). VI. yüzyılın sonlarına doğru Kral Chilperic'in (539-584) tecrübesi bu meyanda güzel bir örneklik oluşturmaktadır. Daha önce dört oğlunu kaybeden kral, son oğlunu doğar doğmaz, Cambrai kentinin hastalığa davetiye çıkaran ortamından uzaklaştırmak maksadıyla kırsal kesimdeki bir sütanneye göndermiştir. Sütanneye gönderilen bebek, geleceğin II. Chlothar'ı (M.S. 584-629) olarak hayatta kalma şansı yakalamıştır (Rouche, 2006: 460). Çocuk ölümlerinin korkunç seviyelerde olduğu bu dönemde Tours Piskoposu olarak görev yapmış tarihçi ve hagiograf Gregorius'un (M.S. 538-594), sokaktan toplayıp kaşıkla beslediği küçük yetimlerin salgında ölmeleri üzerine acıyla yıkıldığını anlatması, çocuklara yönelik esirgemeci tavrın savaşlarda bile devam etmesi, küçük çocukların ve annelerin öldürülmeyip köle olarak alınması, bebekler için en ideal ve hayati besin kaynağı olan anne sütünden istifade arzusunu arttırmış olmalıdır. Nitekim halkın çocuklarını 3 yaşına kadar besledikleri, diğer coğrafyalarda da olduğu üzere varlıklı kişilerin ise çocuklarına sütanne tuttuğu bilinmektedir (Rouche, 2006: 495-497).

Sütanneliği bebek beslenmesinde önemli bir alternatif kılan unsurlardan biri de Orta Çağ'da hayvan sütünün potansiyel bir tehlike olarak görülmesinin yanı sıra hamile kadının sütünün bebeğe zarar vereceğine dair bir inancın var olması idi. Zira XIII. yüzyıl

boyunca pek çok yazarın anne sütünü kanın bir başka biçimi olarak tarif etmesi dikkate değerdir. Varlıklı ailelerin tuttukları sütannelerini yanlarına aldıkları görülse de normalde aileler daha ziyade çocuklarını uzağa göndermişlerdir. Bu durumda da aileler belli aralıklarla çocuklarını görmeye gitmiştir. Sütanne sayısının toplumdaki çocuk ölüm oranı ile sıkı bir ilişki içinde olduğu, hatta çocuk ölüm oranlarının fazlalığı nedeniyle sütanne sayısının ciddi miktarlarda arttığı dönemler de olmuştur. Sütanneler yalnızca çocuklarını kaybeden annelerden oluşmamış, emzirilecek çocuktan daha büyük çocuğu olup kendi çocuğunu süten keserek kârlı bir sektör haline gelen bu işten gelir elde etmek isteyen annelerin de ilgi odağı haline gelmiştir. Öyle ki XIV. yüzyıl ortalarında Fransa'da sütannelerin evde çalıştıkları takdirde yıllık 50 ile 100 sou para kazandıkları kayıtlara geçmiştir. Aynı dönemde bir hizmetçinin maaşının 30 sou olduğu bilinmektedir (Genç, 2016: 244-245).

Kadınları sütanneliğe iten sebepler içinde iktisadi faktörlerin rolü göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Zira Geç Orta Çağ'ın Orta Avrupa kentlerindeki usta zanaatçıların üçte biri ilâ yarısının işlerini kalfasız yürütmeleri nedeniyle kentli kadınlar üretilen malların satışını ve diğer zorunlu görevleri yerine getirmeyi de kapsayan bir dizi önemli işler yapmıştır. Terzilik, kasaplık, fırıncılık, ayakkabıcılık gibi hizmet sektöründeki zanaatkârların çoğunun aile işine eşlerini de katmak istemeleri ya da kadınların kumaş tüccarları için örgü ve dokuma işi yaparak veya bira ve yiyecek maddeleri üreterek aile gelirine yaptıkları katkı kayda değer bir kazanca ulaşacaksa kadınlar bu durumda aile içi işleri ücretli uşaklara, emzirme işini de sütannelere havale etmeyi tercih etmişlerdir (Opitz, 2005: 269).

Diğer yandan emzirmeye hazır anne sayısının fazlalığı, sık hamile kalan ancak süt verme sorunu yaşayan ya da emzirmekten kaçınan kadınlar için de önemli bir fırsat sunmuştur (Genç, 2016: 258). Görüldüğü üzere kadınların ortalama iki yılda bir doğum yaptığı Orta Çağ'da geniş bir aileye sahip olmanın yolu sütanne desteği almaktan geçmiştir. Bu da bebeği sınırlar içindeki bir sütanneye

gönderme geleneğini tüm sosyal sınıflar için cazip hale getirmiştir. Varlıklı aileler daha ziyade sütanneyi yanına getirmeyi tercih etse de uzağa göndermenin beslenmenin yanı sıra şövalye ya da tüccar olmak ya da Latinceyi öğrenmek gibi çok yönlü gerekçeleri olmuştur. Şehrin sağlığı tehdit eden yaşam tarzı karşısında savunmasız olan çocukların uzağa gönderilmesinde beden gelişimi kadar dil gelişiminin de önemli bir etken olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Zira dil gelişimi açısından önemli fırsatlar sunan kırsal alanlar, sütannelik kurumunun gelişip serpildiği mekânlar olmuştur. Gönderilen evin tanıdık birine ait olma şartının aranmaması, bu sistemin oturduğunu göstermektedir (Genç, 2016: 245). Zira emzirme hizmeti, belli kurallarla teminat altına alınmıştır. Örneğin sözleşmeye konu olan emzirme sürecinde sütannenin hamile kalması halinde sütannenin ücretinin bir kısmının ödenmemesi yoluna gidilmiştir (Saari vd., 2016: 4). Diğer yandan Antik ve Orta Çağ'da çocukların başına sıklıkla gelen ev kazaları, ateşe, kuyulara, dere ve göllere düşme, tarlaya götürüldüğünde bırakıldığı köşede yabani hayvanlara yem olma (Opitz, 2005: 273) ya da uyku arasında anne ya da babanın altında kalarak boğulma gibi kazalara karşı kiliselerin bebeklere iyi bakılması konusunda anne ve sütannelere yönelik sert uyarılar yayımlamaları, Kilise hukukunda ve yasalarda bebeğin ölümüne sebep olmanın ciddi bir suç olarak kabul edilmesi (Opitz, 2005: 276), esasında sütannelerin önemli bir sorumluk altına girdiğinin göstergesi sayılır.

Bu dönemde bazı Avrupa şehirlerinde kimi fakir ailelerin çocuk dünyaya getirerek kendi çocuklarından kurtuldukları ve hemen sütanne olarak iş aradıkları görülmektedir. Fransızlar bu sebeple bazı kanuni düzenlemeler getirmek durumunda kalmışlardı. Bu düzenlemelere göre sütannelerin doktor muayenesinden geçmesi zorunlu hale getirilmiş ve ayrıca sütanne adaylarının kendi bebekleri 9 aylık olana dek bir başkasının bebeğini emzirmelerine yasak konmuştur (Stevens, Patrick ve Pickler, 2009: 34).

Orta Çağ Avrupası'nda da sütannelerde olması gereken özellikler ve görevleri konusunda yazılar yazılmıştır. Örneğin XIII.

yüzyılda Frankisken keşiş Bartholomeus Anglicus (M.S. 1200'lerin başı-1272) bu konuda tavsiyelerde bulunmuştur. Diğer yandan bebeğin anne dışındaki biri tarafından emzirilmesine ciddi itirazlar da gelmiştir (Stevens, Patrick ve Pickler, 2009: 33). Bu konudaki tartışma noktalarından biri sütannenin inancı hususu olmuştur. Kilise'nin aykırı veya Hristiyanlık dışı saydığı tüm inanç ve yaklaşımlara ciddi tavır aldığı bu dönemde Kilise tarafından benimsenmeyen bir inanca sahip veya inancı zayıf bir sütannenin Kilise'nin kutsadığı asil bir ailenin çocuğunu emzirmesi veya tam tersine vaftiz edilmiş bir kadının sütünün cehennemlik bir ailenin çocuğuna emzirilmesi, Kilise'nin tasvip etmeyeceği davranışlar arasında sayılmıştır. Bu çerçevede örneğin, Sens'de toplanan bir konsülün Hristiyan kadınların Yahudi bebekleri emzirmelerini yasaklayan kararlar çıkarmıştır (Green, 2003: 113).

Bir başka tartışma alanı da cinsellik ve emzirme olmuştur. Barberinolu Fransisco'nun (M.S. 1597-1679), hamile bir kadının Tanrı'yı ve çocuğunu memnun etmek istiyorsa, gebe kaldıktan, doğurduktan ve emzirdikten sonra cinsel ilişkiden uzak durması gerektiğine yönelik çağrısı, bu hassasiyete işaret etmektedir (Vecchio, 2005: 121-122). Bu düşüncelerle emzirmenin cinsel yaşamı ciddi anlamda sekteye uğratan bir eylem olarak görülmesi, Orta Çağ Avrupası'nda dindar ve seküler yazarlar arasında tartışma konusu olmuştur. Emzirmeyi tercih etmeyen kadınlar dindar yazarlarca doğa dışı, bencil, duyarsız hatta zalim olmakla itham edilmiş; anne sütü alamayan çocukların sorumluluğu babalara havale edilmiştir. Bu sebeple doğru sütanneyi seçme işi de babanın sorumluluğuna verilmiştir (Vecchio, 2005: 132).

Antik Çağ'da başlayıp Orta Çağ'da Hristiyanlığın da etkisiyle yeni bir renge bürünen bu tartışmaların Rönesans Avrupası'nda da devam ettiğini görüyoruz. Her ne kadar sütannelik yaygınlığını sürdürmüşse de bebeğin anne tarafından beslenmesi tavsiye edilmeye devam etmiştir. 1577 yılında İtalyan Omnibonus Ferrarius, bebeğin huyunu süt emdiği kişiden alabileceğini yazmıştır. Benzer şekilde XVII. yüzyıl başlarında yazan Fransız doğum uzmanı Jacques

Guillemeau (M.S. 1550-1613) da sütannelik aleyhine tarih boyunca farklı zamanlarda kişiler tarafından ifade edilen tezleri yeniden ileri sürmüştür. Ona göre, sütanne emanet aldığı bebeği bir başka bebekle değiştirebilir, bebeğin sütanneye olan bağı artarken anneye olan bağı azalır, bebek sütanneden veya özensizlikten hastalık kapabilir veya bebek üzerinden asıl anneye de hastalık bulaşabilirdi. Tüm bu eleştirilerine rağmen, yine de zorunlu şartlarda gerekmesi halinde hizmet alınacak sütannenin özelliklerini de yazmıştır. Bu özelliklerinden biri de sütannenin kızıl saçlı olmaması şeklindedir. Zira ona göre, kızıl saçlılar asabi olduklarından bu özelliğin çocuklara da geçebilme ihtimali vardır (Stevens, Patrick ve Pickler, 2009: 34).

Tüm bu eleştirilere rağmen, sütanneliğin bu dönemde özellikle aristokratik ailelerde çok yaygın olduğu gözlemlenmektedir. Zira üst sınıf kadınların kendi aralarındaki sosyalleşmenin arttığı bu dönemde vücudun şeklini bozduğu gerekçesiyle emzirmenin bu çevrelerde horlanmaya başlandığı görülmektedir. Emzirmenin, o dönemin moda kıyafetlerinin giyilmesine de müsaade etmediği ifade edilmiştir. Emziren ve bebekli kadınların opera gibi o dönemin sosyal aktivitelerine katılmalarının pek hoş karşılanmadığı da anlaşılmaktadır. Yine birçok serbest meslek sahibinin (tüccar, avukat, doktor) eşlerinin de süt anne tuttuğu gözlemlenmektedir. Aksi takdirde eşlerine iş yerinde destek veya ev işlerini tamamlamak için ilave kadın tutmak gerektiğinden ve bu bebeği bir sütanneye emzirmekten daha maliyetli olduğundan tercih edilmemiştir (Stevens, Patrick & Pickler, 2009: 34). Tüm bu gerekçelerin XVIII. yüzyıldan itibaren sanayileşme, şehirleşme ve kadınların iş ve sosyal hayatta daha çok katılmaya başlamalarıyla sadece üst sınıflar için değil, tüm kesimler için geçerli olmaya başladığını ve bu çerçevede sütanneye ihtiyacın arttığını söylemek mümkün görülmektedir.

Cahiliye Dönemi ve İlk Dönem İslam Tarihinde Sütannelik

Diğer toplumlarda olduğu gibi İslam öncesi Arap toplumunda da anne sütünün bebek beslenmesi açısından taşıdığı önem fark

edilmiş ve bu sebeple çocuğun kendi annesi tarafından emzirilmesi esas alınmıştır. Bununla birlikte özellikle İslam sonrası Arap toplumunda bu konuyla ilgili çok sayıda malzemenin olması sebebiyle Arap-İslam coğrafyasında sütanneliğin mahiyeti ve boyutları hakkında diğer Antik ve Orta Çağ toplumlarına nispetle çok daha detay bilgi edinme imkânı bulunmaktadır. Bu bilgilere ilaveten İslam'ın sütannelik konusunda tesis ettiği kurallar ve İslam toplumlarında bugünlere kadar ulaşan yaygın ve büyük ölçüde coğrafyadan bağımsız standart yakın uygulamalar, sütanneliğin ilk dönem İslam toplumdaki güçlü varlığının bir sonucu gibi durmaktadır. Bu konudaki ilginin bu kadar fazla olmasında hiç şüphesiz Hz. Muhammed'in de bir sütanneye verildiği ve onun yanında büyüdüğü rivayetleriyle İslam Peygamberinin sütannesine karşı gösterdiği hürmetin siyer kitaplarına girmiş olmasının büyük bir etkisinin olduğu muhakkaktır.

Emzirme anlamına gelen radâ (rıdâ) ve bu kelimeden türemiş sözcükler Kur'an'da on bir yerde geçmektedir (Kaşıkçı, 2007: 384). Kur'an'ın çocukların emzirilme süresi ile ilgili olarak iki yerde zikrettiği iki yıllık süre (Bakara 2/233, Lokman 31/4), bugün modern tıbbın da tavsiye ettiği bir zaman dilimidir (Hökelekli, 1993: 356). Kur'an'ın bu tavsiyesi, Müslümanların anne sütüne olan teveccühlerinin sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Özellikle de Bakara sûresinin 233. ayeti, hem İslam'ın bu konudaki hükümlerinin hem de Müslüman toplumların emzirme ve sütannelik olgularına bakışının belirlenmesi açısından önemli olmuştur.

“Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisi için doğurulanın (babanın) borcudur. Hiç kimse gücünü aşan bir şeyle yükümlü kılınmaz. Ne ana çocuğu yüzünden zarara uğratılsın ne de çocuk kendisi için doğurulan çocuğundan dolayı zarar görsün. Kendisine miras kalan kimseye de benzer yükümlülük vardır. Ana baba karşılıklı danışarak ve anlaşarak çocuğu süttten kesmek isterlerse bundan dolayı onlar için bir sakınca yoktur. Çocuklarınızı sütannelere emzirtmek isterseniz munasip olan ücreti verdiğiniz takdirde sizin için bir günah yoktur.

Allah'ın koyduğu kurallara aykırı davranmaktan sakının ve bilin ki Allah yaptıklarınızın tamamını görmektedir.”⁴

Bu ayet büyük ölçüde anne, baba ve çocuk üçgeninde hakların ve sorumlulukların dağılımını vermesi açısından önemli durmakta, çocuğun beslenmesi hususunda dışarıdan bir taraf olan sütanneyi de denklemin içine dâhil etmektedir. İbn-i Kayyim el-Cevziyye'ye (1292-1350) göre çocuğun emzirilme süresinin iki yıl olması gerektiğini belirten bu ayet, anneye emzirme sorumluluğu yüklerken babaya (ayetteki haliyle çocuğun kendisi için doğurulan: *mevlûdun lehu*) da bu dönem boyunca, eşler arasında evlilik devam etsin etmesin hem çocuğa hem de anneye bakma mükellefiyeti getirmektedir. Ona göre çocuğun iki yıldan önce sütten kesilmesi yönündeki bir kararı, bebek için zararlı olmamak şartıyla eşlerin birlikte alması gerekir. Annenin süt emzirmeyi istememesi veya mümkün olmaması durumunda çocuğun sütanneye verilmesinde bir beis yoktur. Doğru birinin bulunması ve münasip ücretin ödenmesi sorumluluğu ise babaya aittir (İbn-i Kayyim el-Cevziyye, 2014: 275-277). Burada emzirilme çocuğun bir hakkı olarak görülmüş olup alternatifin bulunamadığı durumlarda annenin bu konuda seçme hakkının olmadığı, bebeğini emzirmesinin vâcip olduğu ileri sürülmüştür. Ancak sütanne gibi alternatif süt alma imkânının bulunması halinde anneden bu sorumluluğun düşebileceği ifade edilmiştir. Bu çerçevede ister annenin hastalığı veya sütünün olmaması gibi zorunlu haller olsun, isterse ebeveynin bu yöndeki bir tercihi olsun, uygun bir sütanne bulma ve ücretini ödeme yükümlülüğünün babaya ait olduğu konusunda fakihler hemfikir olmuşlardır (Kaşıkçı, 2007: 385).

İslam hukukunun büyük ölçüde Kur'an ve hadislerden hareketle kurallara bağladığı sütannelik ve dünyanın başka kültürlerinde görülemeyecek ölçüde ahkâmı belirlenmiş süt akrabalık kurumlarının İslam öncesi Araplarına uzanan bir geçmişi olduğu gözlemlenmektedir. Bu çerçevede doğumun hemen ardından ilk günlerde

.....

4 Meal, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kur'an-ı Kerim meal ve tefsir sayfasından alınmıştır (Bakara Suresi - 233 . Ayet Tefsiri, tarih yok).(Bakara sûresi 233. ayet tefsiri, tarih yok).

bebeğin anne tarafından emzirilip verilecekse bundan sonra sütanneye verilmesi tavsiye edilmiştir. Bunda ilk günlerde annenin sütünün koyu, besleyici ve bebeğin ihtiyacı olan salgılarla karışık olduğuna inanılması önemli bir gerekçe oluşturmıştır (İbn-i Kayyim el-Cevziyye, 2014: 271). Bu gerekçe, yukarıda ele aldığımız kimi bazı toplumlarda gördüğümüz ve ilk günlerdeki sütü zehirli sayan yaklaşımın tam tersi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Cahiliye döneminde olduğunu bildiğimiz ve İslâmî dönemde de devam eden sütannelik kurumu, Araplarda süt emzirmenin çok daha ötesine taşınmış gözükmektedir. Arap toplumunda sütanneye göndermenin birbirinden oldukça farklı ve çoğu zaman da birbirini destekleyen gerekçeleri olmuştur. Söz gelimi kadının emzirdiği dönemde hamile kalması durumunda sütünün bozulacağı ve emzirmeye devam ederse çocuğu zayıflatacağı (*gıyle*) düşünülmekteydi. Benzer şekilde başta Mekke olmak üzere kimi yerleşim merkezlerinde iklimin özellikle küçük çocuklar için uygun olmaması ve olası salgın hastalıklardan onları koruma arzusu da önemli bir gerekçe olarak durmaktaydı. Dahası çocukların çöl ortamında bazı sportif becerileri kazanabilecekleri ve bu sayede bedenlen gelişebilecekleri, üstelik sabır, cesaret ve zorluklara mukavemet gibi bazı hasletleri kazanabilecekleri düşünülmüyordu. Ancak çocukların sütanneye verilmesinin en önemli gerekçesini, büyük ölçüde çocukların Arapçayı fasih ve düzgün bir şekilde konuşmalarını ve saf Arap özelliklerine uygun büyütölmelerini temin etme teşkil etmiştir. Bu çerçevede Mekke’de üst sınıf kadınların kendi çocuklarını emzirmeleri büyük ölçüde ayıp sayılmıştır (Erul, 2018: 21; Çuhadar, 1995: 424; Sarıçam, 2012: 61-62; Watt, 2016: 60). Belli ki bu gerekçeler çocuğun bedenî ve zihnî gelişiminin bir parçası sayıldığı için imkânı olan ailelerin bu yolu benimsememeleri oldukça yadırganmıştır. Nitekim iyi ailelerden geldiği halde imkânları nispeten sınırlı olan aileler bile çocuklarını sütanneye verme konusunda çaba harcamışlardır. Öte yandan sütanne adaylığı da alt sınıf kadınlar için önemli bir geçim kapısıydı ve soylu ailelerle yakınlık ve bağ kurma potansiyeli oluşturmaktaydı. Üstelik bu aileler çocuklarına bakan ailelere “*ma’ruf*” ya da “*kerâme*” şeklinde ifade edilen hediyeler vermekteydi

(Ertürk, 2017: 41). Sütanneye gönderilmenin tek sebebi beslenme olmadığı, çocuğun yetiştirilmesi ve eğitimi olduğu için hem sütannelerin hassasiyetle seçilmesi gerekiyordu hem de sütannede kalma süresi, yaygın olduğu şekliyle 2 yıl değil, 3 ile 8, hatta on yıla kadar uzayabiliyordu (Sarıçam, 2012: 62).

Sütanneler genellikle çöl ortamında yaşayan bedevi kabilelerden gelmekteydi. Çünkü yukarıdaki gerekçelerin hemen hepsini bu kabilelere mensup sütanneler karşılayabiliyordu. Çöl, Arap yarımadasının kırsalı olan '*badiye*'ydi. "Şehirde yetişen çocuğun zekâsı ve azmi zayıf olur," ifadesi meşhur bir Arap sözüydü (Ferîd, 2019: 42). Bununla birlikte çöldeki hayat tehlikesiz de değildi. Çölün zorlu koşulları bir yana kabileler arasında zaman zaman ortaya çıkan çatışma ve baskınlar, buralara gönderilen çocuklar için ciddi bir tehdit oluşturabiliyordu. Bu anlamda sütanne seçerken muhtemelen kabilesinin diğer kabilelerle ilişkisi de dikkate alınıyordu. Söz gelimi Hz. Muhammed'in sütanesi Halîme'nin kabilesinin diğer kabilelerle bir husumet yaşadığına dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır (Hamidullah, 1995: 41).

Badiye, Arapçayı bozulmamış haliyle fasih bir şekilde kelime oyunları, secili ve kafiyeli ifadelerle süsleyerek konuşan bedevilerin mekânı olan çöldü. Bu bakımdan çöl, Arapçanın en saf ve doğru şekilde öğrenileceği; kültürün sözlü geleneğe dayandığı ve Arap değerlerinin yeni nesillere aktarımının en ideal aracı olmuştur. Hz. Peygamber'in de "Sizin en fasihiniz benim. Ben Kureyş'tenim. Lisanım Benî Sa'd b. Bekr lisanıdır" (İbn Sa'd, 2001: 93) sözleri ile Hz. Ebû Bekir'in ondan daha fasih birini görmediğini naklettiğinde "Neden böyle olmayayım ki? Ben Kureyş'tenim ve Benî Sa'd'da emzirildim" şeklindeki beyanları (İbn Hişâm, 2005: 157), çölün dil konusundaki kazanımlarına örnektir.

Cahiliye ve İslam'ın ilk yıllarında görülen çocukları badiyedeki bir sütanneye gönderme geleneğinin, müteakip dönemlerinde de devam ettiği gözlemlenmektedir. Örneğin Emevî halifeleri arasında eğitim alması için çöle gönderilen ilk kişi olarak bilinen Yezîd'in (M.S. 647-683), çölde atıcılık, binicilik, dövüşçülük gibi sportif

faaliyetlerin yanı sıra şiir, musiki ve güzel konuşma alanlarında kazanım sağladığı kaydedilmiştir (Kılıç Ü., 2013: 35-36). Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (M.S. 646-703) da oğlu Velîd'in (M.S. 672-715) Arapçasının iyi olmayışını, Velîd'in annesiyle kalmasına ve sütanneye verilmemiş olmasına bağlaması ve bu durumu "Velîd'i sevmek bize zarar verdi" sözleriyle dile getirmesi dikkate değerdir. Ardından da Süleyman b. Abdülmelik ve diğer kardeşlerinin badiyede Arap diline alıştıklarını ve fesahat kazandıklarını ilave etmiştir (İbn Hişâm, 2005: 157).

Kaynaklar, katıksız Arapçayı öğrenmek için çöle giden ve o ortamda dillerini düzelten âlimlerden bahsetmektedirler. Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (M.S. 718-791), Ali b. Hamza el-Kisâî (M.S. 738-805), Ebû Amr eş-Şeybânî (M.S. doğumu bilinmemektedir-830) gibi gramer kurallarını tespit eden, sözlük ve şiir divanlarını derleyen Arap dili âlimleri bu çalışmaları yaparken selikalarıyla konuşan çöllerdeki has Araplardan oluşan kabilelerin yanında uzun süreler geçirmişlerdir (Öznurban, 2019: 120). Yine Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (M.S. 730'lar-805) huzurunda dil tartışması yapan Sibeveyhi (M.S. 750'ler-796), Kisâî ve Ahfeş el-Ekber (M.S. doğumu bilinmiyor-793) gibi büyük dil âlimlerinin de kendilerine bir bedevi-yi hakem seçmiş olmaları kayda değerdir (Fayda, 1992: 314).

İslam ilim geleneğinde fasih Arapçanın kaynağı olarak görülen çöl, sonraki dönemlerde de çok sayıda âlimin beslendiği bir memba olmuştur. Arap dil âlimi ve edibi İbnü's-Sikkât'in (802-858) fasih Arapçayı öğrenmek, garip ve nadir kelimeleri ihtiva eden kamus, deyim, atasözü ve hikâyeleri derlemek için bir müddet bedevilerin arasında yaşaması (Karaarslan, 2000: 210), Cahiliye devri Hristiyan Arap şairi Adî b. Zeyd'in (550-600 civarı) bedevi hayatından koparak yabancı tesirlere açık bir çevrede yetişmesinin, hicrî ikinci ve üçüncü asır dil ve edebiyat âlimlerinin onun dilini fasih saymamasına yol açması, hatta eserlerinde onun şiirlerini örnek göstermemeleri (Özcanoglu, 1988: 382), Abbâsîlerin ilk döneminde Arap şiirine getirdiği yeni üslup ile öne çıkan şair Ebû Nüvâs'ın (756-813) fasih Arapçayı kaynağından öğrenmek üzere çöle gidip

bir süre bedeviler arasında yaşaması (Karaarslan, 1994: 205), Arapçanın gramer kaidelerini tespiti çalışan dilcilerin görüşlerini benimseyen Basra ekolünün Arap dilini hatasız bir şekilde konuşan bedevilerin çöle yakın bir şehir olan Basra'da toplanması ve bedevi Arapların fasih lehçesini esas alıp dile ait genel kuralları koymaları (Kılıç H., 1992: 117), çöl tecrübesinin ne kadar önemli olduğuna işaret eden birkaç örnektir. Gazzâlî'nin (1058-1111) de 'badiye'de yetişmenin hem tabiata daha fazla yaklaştırmaya hem de duygu ve hislerde hürriyete kavuşmaya vesile olduğunu söyleyerek çölü tercih etmesi (Gazzâlî, 2000: 64), İmam Şâfiî'nin (767-820) çölde himmetin okçuluk ve ilimde toplandığı sözü (Ebû Zehrâ, 1969: 18) de çölün hem bedene hem akla hitap eden yönünü vurgulamaktadır.

Dolayısıyla Arap geleneğinde yaygın olan "sütanneye verme" hadisesi, "çöle gönderme" ile bir arada değerlendirilmelidir. Genellikle "çocuk emzirme mevsimi" olarak adlandırılan ilkbahar ve sonbahar döneminde bir hareketliliğin yaşanması, civar kabilelerden gelen sütannelerin aldıkları bebeklerle kabilelerine dönmeleri, bu uygulamanın belli bir sisteme oturduğunu gösterir.

Sütanneliğin ebeveyn için ifade ettiği anlamların başında hiç şüphe yok ki çocuklarının çöl değerleriyle yetiştirilmesi gelmektedir. Zorlu hamilelik ve doğum süreçlerinin yordadığı anne için sütanneliğin bir istirahat imkânı sağladığı da düşünülebilir. Yeni doğum yapan kadınlar için bu geleneğin sağladığı bir avantaj olarak "eşleyle rahatça ilgilenme" gibi bir gerekçenin sunulması (İbn Hişâm, 2005: 157) oldukça ataerkil bir yorum gibi durmaktadır. Zira yorucu bir hamilelik döneminin ve bilahare yaşanan zorlu bir doğum tecrübesinin ardından sahip olunan bebeği yabancı bir sütanneye teslim etmenin, dönemin tüm alışılmış toplumsal kodlarına rağmen kadınlar için karmaşık duygular barındıran bir deneyim olacağını hesaba katmak gerekir. Cahiliye döneminde, kadınların bir yandan erkek çocuk dünyaya getirme, diğer yandan da kocalarını memnun etme dayatması içinde doğumla birlikte yaşadıkları fiziksel, hormonal ve psikolojik hislerin karşılığının olmadığı açıktır.

Arapların sütanne geleneğinin en bilinen örneği tabiatıyla Hz. Muhammed'in kendisidir. Hz. Peygamber dünyaya geldikten sonra yalnızca bir hafta kadar annesini emmiş;⁵ ardından geçici bir süre amcası Ebû Leheb'in cariyesi Süveybe tarafından emzirilmiştir. Bir değerlendirmeye göre zengin yeni doğan bebeklerini, onları çöle götürecek sütanne adayları şehre gelene dek ailenin cariyele-ri muhtemelen karşılıksız emzirmektedir (Hamidullah, 1995: 41). Süveybe'nin, Hz. Peygamber'den önce Hamza b. Abdulmuttalib'e; Hz. Peygamber'den sonra da Ebû Seleme b. Abdülesed el-Mahzûmî'ye de sütannelik yaptığı rivayet edilmektedir (İbn Hişâm, 2005: 156; Belâzürî, 2011: 88; İbn Sa'd, 2001: 87; el-Ya'kubî, 1993: 330). Birinin Hz. Peygamber'in amcası, diğerinin ise halasının oğlu olması sütanne tutulana kadar geniş aile içindeki cariyelerin bu işle sorumlu olduklarını teyit etmektedir.

Annesi Âmine dışında Hz. Peygamber'in Süveybe ve Halîme olmak üzere iki sütanneden emdiği yaygın bir görüş olsa da (Ağırman, 2007: 114) Hz. Peygamber'in annesi dâhil olmak üzere on hanım tarafından emzirildiği yönünde görüşler de vardır. Âmine ve Süveybe dışında, Sa'd kabilesinden Halîme, Havle bint Münzir, Ümmü Eymen Bereke ve Benî Süleym'den ismi zikredilmeyen üç hanımdan bahsedilmekte; ayrıca Ümmü Ferve ve Halîme bint Ebî Züeyb isimleri geçmektedir (Ertürk, 2017: 57). Ancak bunlardan hiçbirisi, Arap kabileleri içinde temayüz etmiş olan ve Hz. Peygamber'in 4 yıl yanında kaldığı Hevâzin kabilesinin Sa'd b. Bekir koluna mensup Halîme bint Ebî Züeyb (İbn Hişâm, 2005: 155; Makdisî, 2015: 502; Mes'ûdî, 2018: 166) kadar özel bir yer tutmamıştır. Rivayete göre Âmine'nin Muhammed'e sütanne aradığı dönemde Halîme de Sa'd b. Bekir kadınlarıyla birlikte sütannelik yapmak üzere bebek bulmak gayesiyle Mekke'ye gelmiştir. Eşegi üzerinde yola çıkan Halîme'nin ifadesiyle kurak bir yılda yaptıkları bu yolculuk sırasında yanlarında bir damla bile süt vermeyen yaşlı develeri de vardır. Yol boyunca Halîme'nin küçük bebeği ağlamaktan uyumaz. Zira Halîme'nin sütü yetersizdir. Anlaşıldığı kadarıyla zorlu bir yolculuk yapmışlardır.

.....

5 Kaynaklar, annesinden neden bu kadar az süt emdiği konusunda sessizdir.

Mekke'ye ulaştıklarında kendilerine teklif edilen Muhammed b. Abdullah'ı kimse almak istemez. Zira onlar, çocuğuna sütanne tutacak bir babanın süt emzirme konusundaki cömertliğinin peşindedir. "İkram ve ihsan sadece babadan gelir," derler. Oysa Muhammed yetimdir. Halîme dışındaki kadınlar kendilerine emanet edilen çocuklarla Mekke'den ayrılmak üzereyken, eli boş dönmek istemeyen Halîme başka çocuk bulamayınca yetim Hz. Muhammed'i almayı kabul eder (İbn Hibbân, 2017: 49; Belâzürî, 2011: 87-88; İbn Hişâm, 2005: 156-157).

Bu rivayet, yarımada'daki sütanneliğin mahiyetine ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Halîme'nin kıtlık döneminde sefil denebilecek şartlarda zorlu bir yolculuğu göze alarak eşi ve bir grup kadınla Mekke'ye gelmesi, üstelik kendi çocuğunu bile besleyebilecek miktarda sütü yokken bir süt çocuğu almaya talip olması, cömert bir bedel arzu etmesi nedeniyle yetim Muhammed'i almak istememesi, bu işin geçim sıkıntısı ile yapıldığını gözler önüne sermektedir. Mehmet Apaydın, Hz. Peygamber'in sîretindeki olayların zamanlarını tespit etmeye çalıştığı eserinde Halîme'nin Hz. Peygamber'i doğumundan en fazla üç veya dört ay gibi kısa bir süre sonra sonbahar mevsiminde aldığını ileri sürer. Halîme'nin hem süt çocuğu almak üzere Mekke'ye ilk gelişinin hem de çocuğu annesine teslim etmek üzere gelişinin "Haram Ay" ve "Umre Ayı" olarak bilinen Recep ayında gerçekleştiğini ve bu iki hadisenin tam dört yıl arayla vuku bulduğunu aktarır. Ayrıca bu sürenin hem kaynaklarda aktarılan bilgilerle uyumlu olduğunu hem de sütannelik ücreti için yıl bazında yapılmış olması muhtemel bir anlaşmaya da uygun düştüğünü ilave eder (Apaydın, 2018: 221). Halîme'nin bu 4 sene zarfında Hz. Muhammed'i dedesi ve annesini ziyaret amacıyla her sene Mekke'ye getirdiği, geline güzergâhın Tâif ve Ukâz gibi büyük panayırlarla aynı yol üzerinde bulunmaması nedeniyle ziyaretlerin seyrek olmasının anlaşılabilir olduğunu aktarır (Apaydın, 2018: 223). Hamidullah da dedesini ve annesini görmek üzere sütannesini ile her gelişlerinde hava değişikliğinden rahatsız olduğunu ve bu sebeple sütannesinin yanında kalış müddetinin normalden daha uzun tutulduğunu ileri sürmektedir (Hamidullah, 1995: 41).

Nitekim kaynaklar da bu iddiayı teyit eder niteliktedir. Buna göre, Halîme iki yaşına geldiğinde Muhammed'i annesine getirip teslim etmiş (Belâzürî, 2011: 88; İbn Hibbân, 2017: 50; Makdisî, 2015: 502) ancak oğlunun Mekke'de vebaya yakalanacağından endişe eden Âmine, Halîme'den Muhammed'i tekrar çöle götürmesini istemiştir. Halîme Muhammed'i götürmüş ve ona iki yıl daha bakmıştır (İbn Sa'd, 2001: 91). Dolayısıyla Hz. Muhammed'in çocukluğu 5 yaşına kadar kaldığı sütannenin yanında geçmiştir (Belâzürî, 2011: 88; Zührî, 2016: 29). Hadisenin seyri, Hz. Peygamber'in sütanneye gönderilmesinin, beslenmenin ötesinde anlamlar taşıdığını göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in çölde sütannesinin yanında yaşadığı tecrübenin, onun hayatında büyük tesirler meydana getirdiği, kalbinde yumuşaklık, merhamet ve sükûnet oluşturduğu yönünde yorumlar yapılmıştır (Hasan, 1996: 99). Diğer taraftan Halîme'nin kabilesinde yetişen ve ortak tecrübeler yaşayan çocuklara "Sa'dî" künyesinin verilmesi (Aycan, 2008: 372), süt emilen kabileye mensup olanların bir aidiyet oluşturduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Hz. Peygamber'in kendisi gibi Hz. Hatice'den doğan Fâtıma dışındaki tüm çocukları da doğumlarının ardından sütanneye verilmiştir. Hatta sütanneler doğumdan önce ayarlanmıştır. Hz. Peygamber'in halası Safiyye bint Abdulmuttalib'in mevlâsı olan Selmâ isminde bir hanım da bu hazırlıklar konusunda Hz. Hatice'ye yardımcı olmuştur (Ertürk, 2017: 49). Hz. Peygamber'in Mâriye bint Şem'un el-Kıbtıyye'den dünyaya gelen oğlu İbrahim de geleneğe uyularak bir sütanneye verilmiştir. Hatta İbrahim doğduğunda Ensar hanımları ona sütannelik yapmak için adeta yarışmış; nihayet İbrahim, çok sayıdaki isteklinin arasından eşi demirci olan Ümmü Bürde adlı bir sütanneye verilmiştir (İbn Sa'd, 2001: 113). İbrahim'in Ümmü Seyf adlı bir hanım tarafından da emzirildiği nakledilir ki bu da tek bir sütannesinin olmadığını düşündürmektedir (Kettânî, 1991: 339). Hz. Peygamber İbrahim'in sütanesi Ümmü Bürde'ye bir hurmalık (İbn Sa'd, 2001: 119) ile bir miktar koyun ve devenin sütlerini tahsis etmiştir. On yedi veya on sekiz aylıkken hastalanan İbrahim, sütannesinin evinde vefat etmiş, hatta bir rivayete göre

sütannesi Ümmü Bürde tarafından yıkanmıştır (Belâzürî, 2011: 380). Hz. Peygamber'in süt emme döneminde sütannesinin evinde ziyaret ettiği İbrahim'in vefat acısının ardından İbrahim'in cennette bir sütannesinin olacağını ve emzirilmesinin orada tamamlanacağını söyleyerek teselli buluşu (İbn Sa'd, 2001: 116-117), çocuklar ve sütanneler arasında kurulan bağa ve sütannelerin özel konumuna işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

İslam tarihinde en bilinen sütanne örnekleri bunlar olsa da ilk dönem Müslüman Arap toplumunda süt bağına dair çok sayıda kayda rastlanmaktadır. Hz. Osman'ın Abdullah b. Ebî Serh ile, Hz. Ömer'in Osman b. Hâris ile; müminlerin annesi Ümmü Seleme'nin Ammâr b. Yâsir ile; Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Kubeysa b. Câbir ile süt kardeşliği gibi çok sayıda örneğe rastlanması (Ertürk, 2017: 49), bu geleneğin Araplar arasında yaygınlığına işaret etmektedir.

Arabistan yarımadasındaki bu geleneğin bir başka tezahürünü Habeşistan coğrafyasında da görmek mümkündür. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Ca'fer b. Ebû Tâlib ve eşi Esmâ bint Umeys'in Habeşistan'a hicret etmelerinden sonra orada dünyaya gelen Abdullah ve Muhammed'in emme dönemlerinde Habeş Kralı (Necâşi) Asheme'nin de bir oğlu olmuş; rivayete göre Esmâ Necâşi Ashame'nin oğlu Abdullah'a da sütanneliği yapmıştır. Esmâ'nın ayrıca orada doğan ve İslam toplumunda Hz. Muhammed sonrasında ilk kez "Muhammed" adı verilen Muhammed b. Hâtıb'a (ö. h. 80) da sütannelik yaptığı rivayet edilmiştir (Ertürk, 2017: 50).

İslam öncesinde Yesrib adıyla anılan Medine'de Arap ailelerin çocuklarını sütanneye verirken Nadîr ve Kureyza oğulları gibi Yahudi ailelerini tercih ettikleri (Ertürk, 2017: 47), bunda Yahudilerin okuryazar olmaları, Araplara nispetle bilgi birikimleri ve görgülerinin fazlalığı ve hatta daha uzun yaşıyor olmaları gibi gerekçelerin etkili olduğu düşünülmektedir. Hatta İslam'ı kabul eden ailelerin, Yahudileşen çocuklarıyla sorunlar yaşadıkları sanılmaktadır. Risâlet sonrasında ise Medine'de sütannelik daha ziyade akrabalar ve aileler arasında yardımlaşma ve mahremiyet sağlayarak yakınlık kurma şeklinde bir fonksiyon kazanmıştır. Hz. Peygamber'in de

mahremiyet sağlamak gayesiyle emzirmeye teşvikleri olmuştur (Ertürk, 2017: 51).

Sütanne seçimiyle ilgili ilk dönem kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda daha sonra yazılmış kaynaklardaki bilgiler Yunan ve Romalı hekimlerin yazdıklarına oldukça benzer niteliktedir.⁶ Örneğin, süt ile birlikte emzirenden bebeğe bazı karakter ve hatta fiziksel özelliklerin aktarıldığı anlayışı bu yazarlardan alıntılanmış gözükmemektedir. “Çocuklarınızı ahmak sütannelerine teslim etmeyin. Zira süt sirayet eder,” şeklinde Hz. Peygamber’e nispet edilen sözler ve “evlatlarınızı çelimsiz ve âmâ sütannelere emzirtmeyin, süt bu özellikleri miras alır” şeklinde Hz. Ömer’e atfedilen ifadelerin (Azizova, 2010: 199) bu anlayışın bir sonucu olduğunu tahmin edebiliriz.

Öte yandan sütanne seçiminde kadınların fiziksel ve kişisel özellikleri kadar mensup oldukları kabilelerin niteliklerinin de önemsendiği anlaşılmaktadır. Bazı kabilelerin bu işi meslek haline getirdikleri ve tercih edilir oldukları görülmektedir. Örneğin Hz. Peygamber’in sütannesi Halîme’nin kabilesi Sa’d b. Bekir’in Adnânî olup Kureyşle aynı soya mensup olması sebebiyle çölde yaşayan kabileler içinde seçkin bir yeri vardı. En fasih konuşan kabilelerden biri olarak tanınmaktaydı (Çuhadar, 1995: 424). Bu nedenle yabancı kültürlerle sık sık muhatap olan ve kültürel safiyetlerini kaybetme korkusu yaşayan Kureyş eşrafınca tercih ediliyordu.

Sütannelik tabii olarak çok farklı gerekçelerle icra ediliyordu. Bunların başında hiç şüphesiz maddi-manevi kazanç elde etme geliyordu. Bedellerinin genellikle çöl sakinlerinin üretmedikleri kumaş veya kıyafet gibi ürünler ya da sağlam hayvan ve hurmalık gibi Arap toplumunda servet sayılan mallar üzerinden ödendiği yarımadada sütannelik, fasih lisanları, şehirlilerin hayran oldukları sert göçebe hayatları ve hayvanları dışında pek bir şeyi olmayan bedevi aileler için önemli bir gelir kapısı oluyordu. Sahabeden Haccâc b. Mâlik el-Eslemî’nin, Hz. Peygamber’e çocuğunun sütannesine ödemek için

.....

6 Örneğin bkz. (İbn-i Sînâ, 1995: 231-234).

en uygun bedelin ne olduğu yönündeki sorusuna “iyi bir köle veya cariye” şeklinde karşılık alması sütannelere biçilen değere işaret etmektedir (Azizova, 2011: 400). Hz. Peygamber’in oğlu İbrahim’e sütanneliği yapan Ümmü Bürde’ye bir hurmalık tahsis etmesi (İbn Sa’d, 2001: 119), Hz. Osman’ın, oğlu Amr’ı emziren Cebâ isimli hanıma Medine’de bir ev hediye etmesi (Ertürk, 2017: 51) sütanneliğe biçilen bedeller hakkında bir fikir vermektedir.

Sütannenin emzirmeden kazancı maddiyatla sınırlı değildi. Kıtlık ve kuraklıklarla mücadele eden çöldeki aile için ihtiyaç anında şehirdeki aile ile iletişim kurabilme fırsatını doğuran süt akrabalık bağı da oldukça önemliydi. Zira sütanneler, hayatta olduğu sürece emzirdikleri çocukların ve ailelerinin ikram ve ihsanlarından nasipleniyorlardı. Hz. Peygamber’in de kendisine kısa bir süre sütannelik yapan Süveybe’ye çeşitli hediye ve elbiseler vererek yardımlarda bulunması, Hz. Hatice’nin de Allah Resulü’nün sütanesi olması sebebiyle Süveybe’yi Ebû Leheb’den satın alarak serbest bırakmak istemesi (Belâzürî, 2011: 89), süt bağ ve hukukunun önemsendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Mekke’ye gittiğinde Süveybe’yi de ziyaret eden Hz. Peygamber (İbn Hişâm, 2005: 156), Medine’ye döndüğünde dahi ona hediyeler göndermiştir. Hayber fethi dönüşünde Süveybe’nin vefat haberini alan Hz. Peygamber büyük üzüntü duymuştur (Belâzürî, 2011: 89; İbn Sa’d, 2001: 88).

Diğer yandan Halîme, Hz. Peygamber’in Hz. Hatice ile evlenmesinden sonra Hz. Muhammed’i görmek için Mekke’ye geldiğinde Hz. Peygamber örtüsünü yere sererek onu üzerine oturtmuş, “Anneciğim! Anneciğim!” diyerek ona ikramlarda bulunmuş, ihtiyaçlarını karşılamıştır. Halîme, beldelerindeki kuraklıktan ve küçük baş hayvanlarının telef olduğundan şikâyet edince, Hz. Hatice ile istişare ederek ona kırk koyun ile bir deve hediye etmiştir (Belâzürî, 2011: 89; İbn Sa’d, 2001: 93).

Keza Huneyn Savaşı’nda esir edilen ve kendisini “Peygamber’in kız kardeşi” olarak tanıtan Şeymâ, Hz. Muhammed’in yanına getirilince Peygamber onu hürmetle ağırlamış ve ardından ona ihtiyacını

giderecek kadar malın yanı sıra bir cariye ve erkek bir köle bağışlamıştır (Belâzürî, 2011: 87).

Tüm bu avantajlarına rağmen sütannelik belli bazı riskler de taşıyordu. Küçük yaşta ölümlerin sık yaşandığı Orta Çağ'da Arap yarımadasında da çocukların sütanne yanında öldükleri oluyordu. Örneğin Kinde Kralı Hâris b. Amr'ın (490-528) bir oğlunun sütanne de iken yılan sokması sonucunda ölmesi taraflar arasında hasımlığa, benzer şekilde Hz. Peygamber'in amcası Hâris'in torunu Sa'd'ın da sütanne yanında ölmesi de tarafların mensup olduğu kabileler arasında İslâmî döneme kadar devam eden bir davaya sebep olmuştur. Mekke'nin fethiyle kaldırılan bu dava, sütanne yanında iken öldürülen çocukların davalarına örneklik teşkil etmiştir (Ertürk, 2017: 45-46). İslam'ın borçlar hukukundaki yaklaşımı sütanneye verilen avans ödemeler için de geçerli sayılmış, bebeğin sütannenin yanında ölmesi durumunda sütannenin aldığı peşin parayı iade etmesi istenmiştir (Aydın, 1991: 289).

Sütanneler umumiyetle cariyeler, azat edilmekle birlikte hür konumda olmayıp toplumsal konumu zayıf olan kadınlar ve orta ya da alt gelir grubundan ailelere mensup hür kadınlardan oluşmaktaydı. Irak, Mısır, Habeshistan, Suriye gibi bölgelerden gelen ve efendileri adına ya da hürriyetlerini elde etmek üzere sütannelik de dâhil olmak üzere farklı alanlarda çalışan ve kazançlarını efendilerine vergi olarak ödeyen bu köle kadınlar, sütanne profilinin bir kısmını teşkil etmekteydi (Ertürk, 2017: 40). Nitekim Hz. Peygamber döneminde cariye kökenli sütanneler tarafından emzirilen hür çocukların sayısının az olmadığı tahmin edilmektedir (Ertürk, 2017: 33).

Bununla birlikte sütanneler toplumun diğer kesimlerinden de gelmekteydi. Hz. Peygamber'in gerek kendisinin gerekse oğlu İbrahim'in sütannelerine bakıldığına, dönemin sütanne profilleri hakkında da bir malumat edinilmiş olunur. Süveybe köle; Halîme kıtlık yılında Mekke'de sütannelik yoluyla kazanç elde etmek isteyen badiyeden bir hanım; Havle bint Münzir ve Ümmü Seyf ise Medineli orta halli ailelerden gelmektedir. Bu örneklerden yola çıkarak sütanneliğin toplumun alt ve orta sınıflarına mensup kesimlerce icra edildiği anlaşılmaktadır (Azizova, 2011: 398).

Öte yandan yukarıdaki örneklerden de görüleceği üzere bu sütannelerin emzirdikleri çocuklar büyüüp nüfuzlu yetişkinler olunca sütannelerine karşı müşfik ve cömert olabiliyor, onları hürriyetleriyle, ikramiyeler ve parayla mükâfatlandırabiliyorlardı. Bunların içinden hadis rivayetinde bulunan⁷ ve adları *tabakât* kitaplarına girenler dahi olmuştur. Bütün bunlar, zorluk ve risklerine rağmen Arap toplumunda sütanneliğin kadınların statülerini yükselten bir özelliği olduğunu göstermektedir.

Görüleceği üzere, İslam sütannelik kurumuna özel bir önem atfetmiş, diğer bazı toplumlarda olduğu gibi bu kurumu yermemiştir. Nitekim süt üzerinden kurulan bağın, müteakip dönemlere bir vefa ve bağlılık duygusu olarak yansıdığı görülür. Hz. Peygamber'in sütanneleri ile kurduğu bağ da buna güzel bir örnek teşkil eder.

Diğer yandan, diğer kültürlerden ve dinlerden farklı olarak İslam sütanneliği hukuki bir boyuta da oturtmuş ve süt bağına bir akrabalık bağı olarak resmileştirmiştir. Emzirmeyle ilgili temel hükümler Kur'an ve hadiste belirlenmiş, bunların içtihatlarla genişletilerek ele alındığı fıkıh eserlerinde çocuğu emzirme yükümlülüğü ve emzirmenin evlilik engeli oluşturması meseleleri muhtelif bölümlerde incelenmiştir. Süt hısımlığının bir evlilik engeli oluşturması İslam dinine has bir hükümdür. Zira Yahudilik ve Hristiyanlık'ta bu konu işlenmiş olsa da hukuki bir boyut kazanmamıştır. Kilise hukukunda vaftiz evladı ile vaftiz anne ve babası arasında meydana geldiği kabul edilen evlenme yasağı, manevi yakınlık sebebine dayanmaktadır (Kaşıkçı, 2007: 384).

Süt yoluyla oluşan bağın bir başka tezahürünü süt kardeşler ile ilişkilerde de görmekteyiz. Hz. Osman'ın Mekke'nin fethi sırasında "kanı heder edilenler" arasında olup kendisine sığınan süt kardeşi Abdullah b. Ebî Serh'i bir müddet gizlemesi, ardından da Hz. Peygamber'den onun affını dilemesi, keza Hz. Ömer'in Medine'ye hicret sonrasında Mekke'de kalan ve iman etmemiş olan süt kardeşi Osman b. Hâris ile bağına koparmaması, hatta ona hediye

.....

7 Örneğin bkz. (Altıkulaç, 2013: 180).

göndermesi (Ertürk, 2017: 50) süt bağlarının ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

Akrabalık ilişkilerine önem veren Hz. Peygamber'in, süt akrabalığını soy akrabalığı (nesebe dayalı akrabalık) gibi değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Çünkü kan ya da evlilik dışında süt akrabalığı yoluyla da akrabalık ilişkileri canlı tutulmuş; toplumsal bir kaynaşma sağlanmıştır. Yani akrabalık kavramı daha geniş bir anlam kazanmıştır (Özafşar vd., 2014: 301).

Sonuç ve Değerlendirme

İnsanlık tarihinin çoğu zaman görülmeyen, ama muhtemelen en önemli parametrelerinden biri demografidir. Son üç yüzyıla kadar ekonomik, siyasi ve askerî gücün temelini nüfus ve bu nüfusun yapısı oluşturmaktaydı. Göçebe avcı-toplayıcılar açısından çok nüfus bir yandan daha fazla avcı, daha fazla toplayıcı, dış tehditler karşısında daha fazla savaşçı demek olsa da aynı zamanda beslenmesi gereken daha fazla ağız demekti ve bu tabii sınır, yaşanan çok sayıdaki bebek ve çocuk ölümleriyle daha da aşağıya inmekteydi. Bu sebeple göçebe avcı-toplayıcı kabileler genel itibarıyla küçük nüfuslara sahip, kendi içlerinde ana cinsiyet ayrımı dışında görev ve sorumlulukların fazla ayrışmadığı, mesleklerin olmadığı ve tabii olarak hiyerarşik yapıların gelişmediği topluluklardan oluşmaktaydı. Bu yapılarda hemen her şeyin başlangıcının ihtiyaçtan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bebeğin annesi dışındaki bir başka kadın tarafından emzirilmesinin de büyük ölçüde bazı ihtiyaçlardan doğmuş olabileceği hem akla yatkın hem de eldeki verilerle uyumlu gözükmektedir. Nitekim bugünün göçebe avcı-toplayıcı topluluklarında da anne dışı emzirmeyi yaygın bir şekilde görmekteyiz.

Öte yandan ihtiyaç kavramı sadece anne sütünün yokluğunda ortaya çıkmıyordu. Neticede annenin üzerinden süt emzirme yükümlülüğünün kalkması; enerji tüketimi yüksek bir faaliyetten kurtulması, bu da onun daha az tüketmesi veya içinde bulunduğu toplum için daha fazla üretim yapması anlamına gelmekteydi.

Bununla birlikte annenin iş yükünün hafifletilmesi, anne hayattayken anne dışı emzirme için yegâne sebepmiş gibi durmaktadır. Özellikle göçebe toplumlarda görülen çoklu emzirme ortamında bebeği başkasının emzirdiği zamanların tümünde annenin çalışıyor olmadığı, bilakis annenin bu vakitlerde dinleniyor olduğu gözlemlenmiştir. Buna karşılık anne dışı emzirmenin olduğu toplumlarda annenin bebeğin olduğu ortamdan daha uzaklara (av veya toplama için) gidebildiği görülmektedir. Bir başka kişinin bebeğini emzirmenin anneye dinlenme ve daha uzakta, daha çok çalışma dâhil farklı imkânlar sağladığı anlaşılmaktadır (Hewlett ve Winn, 2014: 212).

Anne dışı emzirmenin önemli bir yan etkisi annenin süten daha hızlı kesilmesi ve yeniden hamile kalabilmesidir. Bu da temel amacı hayatta kalabilmek, nesillerinin devamını sağlamak ve daha fazla yemek bulabilecek ve dış tehditler karşısında direnebilecek nüfusu arttırmak olan bu toplulukların arzulayabileceği bir durumdu. Emme sorumluluğunun karşılıklı bir şekilde bedelsiz paylaşılması söz konusu topluluklarda temel bireysel ihtiyacın ötesinde toplumsal bir ihtiyacın giderilmesi için tesis edilmiş bir mekanizma olarak durmaktadır.

Şüphesiz neolitik zirai devrim, insan topluluklarını nüfus ve iktisadi gelişmişlik açısından göçebe avcı-toplayıcıların gelişebileceği sınırın çok daha ötesine taşımıştı. Ancak özellikle tabii kaynaklara ve toprağa bağımlı yapısı, kısıtlı taşıma ve lojistik imkânlar, insanların bir araya geldikleri kasaba, şehir ve pazar yerlerindeki uygun olmayan hijyen şartları bu devirlerde de nüfus büyümesine tabii bir sınır koymaktaydı. Dahası sürekli karşılaşılan çocuk ve anne ölümleri ile yerleşim yerlerindeki nüfus yoğunluğu sebebiyle artık ölçek olarak daha büyük bir etki bırakan salgın, doğal afet ve savaş gibi olayların neden olduğu toplu ölümler, toplumların nüfus kaybını telafi çabalarını gerekli kılmaktaydı. Bu durum ister evde ister tarlada isterse kocasının yanında tezgâhın arkasında olsun, çoğu zaman takdir görmese de zaten toplumun katma değer üretimine katkı veren kadına sürekli ve mümkün olduğunca çok çocuk

retme sorumluluğunu da yüklemekteydi. Bebekleri emzirme sorumluluğunun devredilmesi veya en azından kısmen paylaşılması, annenin bir taraftan katma değer üretim mekanizmasının içine hızlı bir şekilde geri dönmesine imkân sağlıyor, diğer taraftan da yeniden hamile kalabilme süresini kısaltarak aile ve toplum nüfusunun artmasına katkısını arttırıyordu.

Hem avcı-toplayıcı topluluklarda hem de yerleşik zirai toplumlarda karşılaşılan bu temel ihtiyaçların dışında bazı kültürel unsurların da ihtiyaç oluşturmaya başladığı gözlemlenmiştir. Bu çerçeve ciliyet oluşturmadığı halde ilgili topluluklar için anne dışı emzirme gerektiği addedilen bazı durumlar da söz konusu olmuştur. Doğumdan hemen sonra gelen birkaç günkü sütün kimi kültürlerde bebeğe verilemeyecek ölçüde zararlı olduğu inancı bu kültürel zorunluluklardan biridir. Kültürel unsur kendini besleme olgusunda da göstermektedir. Bazı kültürler emzirebilecek bir kadının bebeğini emzirmeyip başkasına emanet etmesini ayıp karşılarken diğerleri bebeğini paylaşmayan kadınları yadırgamıştır.

Ancak bu konudaki en önemli kültürel unsur bu işin bir bedel karşılığı yapılp yapılmadığı görüşü etrafında gelişmiştir. Uzmanlıkların geliştiği, sosyal yapıların farklılaştığı, hiyerarşik toplum düzeneklerinin belirgin bir hal aldığı toplumların hemen hepsinde anne dışı emzirme bir meslek haline dönüşüp sütannelik formunu almıştır. Özellikle alt kesim mensuplarının üst kesimlerin bu yöndeki taleplerini bir menfaat karşılığında gidermesi yaygın bir uygulama olarak neredeyse tüm katmanlı kültürlerde kendini göstermiştir (Hewlett ve Winn, 2014: 210-211). Bir yanda yoğun ocuk ölümlerinin sonucunda süt verebilecek bebesiz kadınlarla, kendi bebeği hayatta olduğu halde bir başkasının bebeğini bir bedel karşılığı emzirmek isteyenlerden oluşan bir süt arzı, diğer yanda da fizyolojik, ekonomik ve kültürel ihtiyaç ve tercihler sebebiyle bu hizmeti alabilecek ciddi bir süt talebi her daim mevcuttu.

Söz konusu arz ve talebin değerlendirdiğimiz tüm toplumlar da büyük ölçüde piyasa mekanizması üzerinden bir araya getirildiği anlaşılmaktadır. Bazı durumlarda bu piyasanın fizikî bir meknla

(Roma) veya dönemsel bir pazarla (Mekke) karşılık bulduğu tahmin edilse de önemli bir kısmında bu yönde bir piyasa mekanizmasının varlığına dair fazla bir bilgi bulunmadığı görülmektedir. Ancak bu durum söz konusu piyasaların olmadığı anlamına gelmemektedir. Bilakis Mısır'da papirüslere kayıtlı sözleşmelerden de anlaşılacağı üzere arz ve talep bir şekilde bir araya gelmektedir. Arz ve talep belirli bir mekân ve dönemde bir araya gelebildiği gibi kimi zaman muhtemelen bu işlerde uzmanlaşmış araçlar veya tanıdıkların tavsiyeleri vasıtasıyla da denkleştirilebilmiştir. Her hâlükârda farklı coğrafya ve zamanlara ait tarihî bulgulardan bu ihtiyacın tarih boyunca büyük ölçüde maddi bir bedel ödenerek giderildiği görülebilmektedir.

Kimi örneklerden de anlaşılacağı üzere, özellikle yönetici kesimin bebeklerinin beslenmesi gibi durumlarda süt ihtiyacı bazen emrivâki ile de karşılanabilmiştir. Bu çerçevede emri altında ciddi sayıda köle, serf veya bağımlı bulunduran aileler bebeklerinin süt ihtiyaçlarını bu kitlede bulunması muhtemel süt taşıyan kadınlar üzerinden bedelsiz karşılayabilmişlerdir. Bu sütannelerin kimi zaman tek beklentisi aile reisinin gözüne girebilmek veya geleceğin aile lideri, yöneticisi ve önderinin sütannesi olma şerefi ve bunun sağlayacağı statüden faydalanmak olabilmıştır. Nitekim farklı coğrafya ve dönemlere ait örneklerden, üst kesime hizmet veren sütannelerin önemli noktalara geldiklerini, emzirdikleri şahsiyetlerin statülerindeki gelişmelere paralel olarak güç elde ettiklerini, hayat boyu danışılıp el üstünde tutulabildiklerini görmekteyiz. Bu tür bir potansiyel mükâfat, uzun vadede alınabilecek herhangi bir maddi karşılıktan çok daha üstün görülebilmıştır.

Süt emzirmenin karşılığının maddi bir bedel olmadığı daha farklı durumları bebeğin ailesiyle denk sınıf emzirilen – emziren ilişkilerinde görebilmekteyiz. Burada bebeğin bir başka kadını emmesi ihtiyaçtan değil, çoğunlukla tercihten doğmaktadır. Hediyeleşme gibi bu durumun da kültürel bir olgu olarak ortaya çıktığı ve karşılıklılık ilkesi çerçevesinde yürütüldüğü tahmin edilmektedir (Hewlett ve Winn, 2014: 210). Özellikle süt akrabalığının yaygın bir

kültürel norm olduğu toplumlarda, karşılıklı süt anneliğin akrabalık bağları oluşturmada ve güçlendirmede tercih edildiği görülmektedir. Süt akrabalığının, evlilik yasağı gibi belli kurallarının olduğu yerlerde bu tür emzirmeler yoluyla bazı evlilik alternatiflerinin de kapatıldığı vurgulanması gereken bir husustur.

Değerlendirdiğimiz bütün toplumlarda sütannelik bir şekilde kabul görmüş olsa da bu mekanizmanın zararları da sürekli ifade edilmiş ve söz konusu tehditlerin azaltılması noktasında tıbbi metinler yayınlanmış ve sütanne tercihinin doğru yapılması için bazı yönlendirici bilgiler verilmiştir. Bebeğin, emdiği sütannenin bütün soyunu devralacağı gibi o dönemde ileri sürülen tehditlerin bir kısmının doğruluğu bulunmasa da süt annenin ihmali ve hastalıkların aktarılması gibi hususlar haklı bir endişeye sebep olmuştur. Yapılan sözleşmelerde ve düzenlemelerde bu tür durumların gerçekleşmesini engellemeye çalışan ve yaşanması durumunda da neler olacağını belirleyen maddeler yer almıştır.

Sütanneliğin avantaj ve dezavantajlarının bir özeti aşağıdaki tabloda verilmiştir.

	Fayda	Tehdit
Anne	Süt üretmek enerji ihtiyacını azaltıyor. Daha hızlı yumurtlama ve hamilelik periyodu. Daha fazla dinlenme ve besin elde etme (topluma katkı verme) zamanı. Daha verimli çalışma imkânı.	Anne dışı bakım sebebiyle bebeğin zarar görme ihtimali ve endişesi. Emzirenden bebeğe geçebilecek hastalığı annenin de kapabilme ihtimali.
Bebek	Aç kalmama. Sürekli yüksek kalite süt alma potansiyeli. Sürekli ilgi görme. Bağışıklık sisteminin güçlenmesi. Annenin ölümü durumunda hayatta kalma şansı.	Bulaşıcı hastalık kapma ihtimali (sütten, tenden, nefesten). İhmal edilme ve hatta taciz ihtimali.
Emziren	Diğer kadınlarla sosyal, siyasi, iktisadi ve duygusal bağ kurabilme potansiyeli. Sağlıklı olma teşviki.	Süt üretmek için enerji ihtiyacı. Kan bağı olmayı hayatta tutma zorunluluğu. Hastalık kapma ihtimali.

Tablo 1. Anne dışı emzirmenin tarafları açısından faydalar ve tehditler (Hewlett ve Winn, 2014: 209).

Şüphesiz ki sütannelik hizmeti her zaman belli bir ihtiyacı karşılamak için kullanılmamıştır. Özellikle zengin ailelerde kadınların kendi keyfi faaliyetlerini sürdürmek adına bebeklerini sütanneye vermeleri hoş karşılanmamış, bu durum ciddi eleştirilere sebep olmuş ve annenin bebeğini kendisinin emzirmesinin faziletleri vurgulanmıştır. Bununla birlikte sütannelere emzirme sorumluluğu dışında ilave gerekçelerle de bebek teslim edilmiştir. Kimi zaman emzirme durumu zorunlu olmasa da bu ilave gerekçelerin baskınlığı sebebiyle sütanne kullanımının yaygınlığı artmıştır. Bu çerçevede çocuğun özellikle şehir hayatının sağlıklı ortamından uzaklaştırılarak daha sağlıklı bir ortamda büyütülmesini sağlama, ana dilini veya yabancı bir dili membaından öğrenme gibi toplumda aranan bazı hasletleri kazanabileceği bir ortam sunma ve annenin bulunduğu veya çalıştığı mekânın tehlikeli bir ortam olması durumunda burada karşılaşılabileceği kazalardan koruma gibi gerekçelerin kimi zaman oldukça ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

Tarih boyunca hemen her toplumda kendine bir yer edinen sütannelik, büyük ölçüde Arap-İslam toplumunda karşılık bulmuş gibi gözükmektedir. Sütannelik, bu dönem ve coğrafyada bebeğin süt ihtiyacının karşılanmasının ötesinde daha uzun süreli fizikî ve zihnî gelişimi için gerekli bir sürecin mimarı gibi durmaktadır. Sütanneye emanet edilen çocuklar aslında tek bir kadına, salt o kadının vasıfları dolayısıyla değil, sütannenin kabilesine kabilenin vasıfları sebebiyle de emanet edilmiştir. Çocuğun bu vesileyle bedenlen güçlü, lisan olarak fasih, dimağ bakımından zinde, kültürel açıdan da Arap değerlerine vâkıf olarak ailesine dönmesi arzulanmıştır. Bu sebeple Araplarda sütannelik süresi diğer toplumlara nispetle daha uzun sürmüştür.

İslam'ın sütannelik kurumuyla ilgili getirdiği ahkâm da diğer toplumların ötesinde gözükmektedir. Bu çerçevede tarafların (burada anne, baba, bebek ve sütannenin ayrı taraflar olduğunu özellikle belirtmek gerekir) hak ve sorumlulukları açıkça ifade edilmiş ve bunlar Hz. Muhammed'den başlanmak suretiyle tarihî örneklerle beslenmiştir. Daha da önemlisi, diğer toplumlarda sadece duygusal

anlamda ifade edilen süt akrabalığını İslam hukukî boyuta da taşımış ve bu çerçevede süt akrabalığını normal akrabalığa yakın bir konuma taşımıştır. Bu konuya ilişkin kuralların başında da süt akrabalara getirilen evlilik yasağı yer almıştır. Sütannelik bu bağlamda İslam toplumunda ayrı bir noktaya taşınmış ve salt bu akrabalık bağlarını tesis etmek amacıyla anneler karşılıklı olarak birbirlerinin bebeklerini emzirmişlerdir.

Özetle Antik ve Orta Çağ toplumlarının kadın ve çocuğa yönelik yaklaşımları birbirinden farklılıklar gösterse de sütannelik olgusunun çeşitli kültürlerdeki algı ve yerinin, o nispette farklılıklar göstermediği sonucuna varılmıştır. Bunda bütün bu farklılıkların aynı temel problemle karşı karşıya olmalarının önemli bir etken olduğu tahmin edilmektedir. Çocuk ölümlerinin yüksek olduğu söz konusu toplumlarda bebekleri yaşatmanın bu dönemlerin en önemli kaynağı olan nüfusun idamesi için elzem olduğu fark edilmiş gözükmektedir. Yine aynı gerekçe ile başta yeniden doğum yapma olmak üzere toplum içinde farklı görev ve sorumlulukları olan kadınların bebek emzirme ve büyütme yükümlülüklerini paylaşabilecekleri bir mekanizmanın tesis edilmesinin toplumların menfaatine olduğu anlaşılmıştır. Bu sayede çocukları ölmüş çok sayıda genç kadının toplum içinde bir görev alması da mümkün olabilmiştir. Sütannelik ile ilgili farklılıklar, daha ziyade kültürel kaynaklı olup, çocukların dil ve benzeri yetkinlikleri kazanmaları gibi sütannelere verilen ilave sorumluluklarda ve süt akrabalığı ile ilgili toplumsal algılarda kendini göstermiştir.

Kaynakça

- Ağırman, M. (2007, Yaz). Hz. Peygamber'in Anneleri. *Ekev Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, 11(32), 105-124.
- Akalın, A. G. (2003). Eskiçağ'da Grek Kadınının Toplumsal Yaşantısı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22(33), 17-47.
- Alptekin, C. (1992). Begteginliler. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 5: 342-344). İstanbul.
- Altıkulaç, T. (2013). Zehebi. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 44: 180-188). İstanbul.
- Aly, A. A. (1996). The Wet Nurse: A Study in Ancient Medicine and Greek Papyri. *Vesalius*, 2(2), 86-97.
- Apaydın, M. (2018). *Siyer Kronolojisi*. İstanbul.
- Aritürk, M. H. (2017). Platon'un Toplum İdeali İçerisinde Kadının Yeri. *Düşünme Dergisi*(10), 28-38.
- Arslantaş, Y. & Septioğlu, R. K. (2016). Çivi Yazılı Hukukî Belgelere Göre Mezopotamya'da Kadın. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 12(1-2), 1-41.
- Aycan, İ. (2008). Sa'd b. Bekir. *Diyanet İslâm Asiklopedisi* (C. 35: 372). İstanbul.
- Aydın, M. A. (1991). Borç. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 6: 285-291). İstanbul.
- Azizova, E. (2010, Nisan). Cahiliye'den İslam'a Sütanneliği Geleneği Üzerine Bazı Notlar. *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası*: 195-204.
- Azizova, E. (2011). Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler. İstanbul.
- Bahrani, Z. (2018). *Babil'in Kadınları* (Çev. S. Çalcı). İstanbul.
- Bakara Sûresi - 233 . Ayet Tefsiri. (n.d.). Erişim 05 10, 2020, Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/240/233-ayet-tefsiri>
- Belâzüri, E.-H. (2011). *Ensâbü'l-Eşraf* (C. 1). (Ed. M. M. Tâmir). Beyrut.
- Beyânî: (2018). *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*. (Çev. M. Uyar). Ankara.
- Brewer, D. J. & Teeter, E. (2011). *Mısır ve Mısırlılar*. (Çev. N. Uzan). Ankara.
- Budak, M. (1996). Hacı Murad. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 14: 490-491). İstanbul.

- Chapman, C. R. (2016). *The House of the Mother: The Social Roles of Maternal Kin in Biblical Hebrew Narrative and Poetry*. New Haven.
- Couto-Ferreira, M. E. (2016). Deing Mothers or Acting (Like) Mothers? Constructing Motherhood in Ancient Mesopotamia. In W. i. World: L. Budin, & J. M. Turfa (Eds.).
- Çuhadar, M. (1995). Fesahat. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 12: 423-424). İstanbul.
- de Coulanges, F. (2011). *Antik Site*. (Çev. İ. Kılınç). Ankara.
- Demirel, F. A. (2013). Amorium: Aşağı Şehir Kilisesi Bebek ve Çocuk İskeletleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(1), 349-364.
- Durmuş, A. (2014). *Eski Doğu ve Eski Batı Toplumlarında Karşılaştırmalı Kadın Profili (Mezopotamya, Anadolu ve Yunanistan Toplumları)*. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Denizli: Y. Kılıç.
- Ebu Zehra, M. (1969). *İmam Şâfiî*. (Çev. O. Keskiöğlu). Ankara.
- Ergin, A. (2020, 3 16). *Antik Roma Toplumunda Kurban Eden ve Kurban Edilen Kadınlar: Medea ve Phaedra*. Academia: https://www.academia.edu/41727469/Antik_Roma_Toplumunda_Kurban_Eden_ve_Kurban_Edilen_Kadınlar_Medea_ve_Phaedra
- Ergin, Y. G. (n.d.). *Antik Yunan Sosyal Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Erkut, Z., Balcı: & Yıldız: (2017). Tarihsel Süreç İçerisinde Çocuk. *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 2(3), 17-28.
- Ertürk, H. (2017). *Cahiliyye'den Hz. Peygamber Devrine Sütannelik Geleneği, Önemi ve Etkileri*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul: S. Argun.
- Erul, B. (2018). *Siret Tetkikleri*. Ankara.
- Fayda, M. (1992). Bedevî. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 5: 311-317). İstanbul.
- Ferguson, H. (n.d.). Protecting Children in New Times: Child Protection and the Risk Society. In N. Frost (Ed.), *Child Welfare: Major Themes in Health and Social Welfare* (C. 2).
- Ferid, A. (2019). *Fıkhu's-Sire: Rasûlullah Sallallahu Aleyhi ve Sellem'in Hayatından İmanî Dersler*. (Çev. O. Yılmaz, & M. A. Varol). İstanbul.
- Fouts, H. N., Hewlett, B. S. & Lamb, M. E. (2012, Mart). A Biocultural Approach to Breastfeeding Interactions in Central Africa. *American Anthropologist*, 114(1), 123-136.

- Freeman, C. (2003). *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Deniz Uygarlıkları*. (Çev. S. K. Angı). Ankara.
- el-Gazâlî, M. (2000). *Fıkhu's-Sîre*. (Çev. R. Tosun). İstanbul.
- Genç, Ö. (2106, Mart). Çocukların Orta Çağ Avrupa'sındaki Yeri. *Vakanü-vis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 241-261.
- Green, M. (2003). Childbirth and Infancy. In C. Jordan (Ed.), *Dictionary of the Middle Ages* (Vol. Ek 1, pp. 108-113).
- Hamidullah, M. (1995). *İslam Peygamberi* (C. 1). (Çev. S. Tuğ). İstanbul.
- Hans, D. (1995). A note on Óμογλακτες: in Aristotle's Πολιτικά. *Dialogues d'histoire Ancienne*, 21(2), 27-40.
- Hasan, H. İ. (1996). *İslam Tarihi* (C. 1). (Çev. İ. Yiğit & S. Gümüş). İstanbul.
- Hewlett, B. S. & Winn: (2014, Nisan). Allomaternal Nursing in Humans. *Current Anthropology*, 55(2), 200-229.
- Hökelekli, H. (1993). Çocuk. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 8: 355-359). İstanbul.
- Hot, İ. & Başağaoğlu, İ. (2014). Tarihte Sütannelik Geleneği. *Türkiye Klinikleri*, 22(2), 68-74.
- İbn Hibbân, E.-T. (2017). *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*. (Çev. H. Bekiroğlu). Ankara.
- İbn Hişâm, E. e.-H. (2005). *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (C. 1). (Thk. M. es-Sekkâ, İ. el-Ebyârî & A. eş-Şelebî). Beyrut.
- İbn Sa'd, M. e.-H.-B. (2001). *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr* (C. 1). (Ed. A. M. Ömer). Kahire.
- İbn-i Kayyim el-Cevziyye, E. Ş. (2014). *Kur'an ve Sünnete Göre Çocuk Ahkâmı*. (Çev. M. Kısa). İstanbul.
- İbn-i Sînâ, E.-H. (1995). *el-Kânûn fi't-Tıbb*. (Çev. E. Kâhya). Ankara.
- Jenkins, I. (1993). *Antik Devirde Çocuk Eğitimi*. (Çev. H. Malay).
- Kalaycıoğlu: (2016). Roma Yazınında Emzirme: Anne Sütünün Bebeğin Bedensel ve Zihinsel Gelişimine Etkisi. *DTCF Dergisi*, 56(2), 319-331.
- Karaarslan, N. Ü. (1994). Ebû Nüvâs. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 10: 205-207). İstanbul.
- Karaarslan, N. Ü. (2000). İbnü's-Sikkît. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 21: 210-211). İstanbul.
- Kaşıkçı, O. (2007). Radâ. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 34: 384-386). İstanbul.
- Kaska, Ç. (2019). Şâhnâme'deki Kadınlar. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-16.

- Kelly-Buccellati, M. (2018). Celebrating Life in Mesopotamia. *Backdirt: Annual Review of the Cotsen Institute of Archeology at UCLA*, 58-64.
- el-Kettânî, M. A. (1991). *et-Terâtibu'l-İdâriyye* (C. 2). (Çev. A. Özel). İstanbul.
- Kılıç, H. (1992). Basriyyûn. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 5: 117-118). İstanbul.
- Kılıç, Ü. (2013). *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd*. İstanbul.
- Köksal, A. (2008). *H. Muhammed ve İslamiyet* (C. 1-2). İzmir.
- Konukçu, E. (1992). Behrâm-ı Gûr. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 5). İstanbul.
- Küçükaşçı, M. S. (2010). Şehzade. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 38: 478-480). İstanbul.
- Kuhrt, A. (2017). *Eski Çağ'da Yakındoğu* (C. 1). (Çev. D. Şendil). İstanbul.
- Laroia, N. & Sharma, D. (2006). The Religious and Cultural Bases for Breastfeeding Practices Among the Hindus. *Breastfeeding Medicine*, 1(2), 94-98.
- Makdisî, M. (2015). *el-Bed' ve't-Târih*. (Thk. C. Huart). Beyrut.
- Mes'ûdî, A. (2018). *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşraf*. (Ed. R. Şeşen). İstanbul.
- Mulder, T. (2017, Bahar). Adult Breastfeeding in Ancient Rome. *Illinois Classical Studies*, 42(1), 227-243.
- Mutluay, N. (2018). *Eski Yakın Doğu Toplumlarında Çocuk*. Ankara.
- Neyzi, O. & Koç, L. (1983). *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları. 1*.
- Ögenler, O. (2009). *Soranus'dan Sabuncuoğlu'na Anadolu'da Kadın Hastalıkları ve Doğum Hekimliği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Adana.
- Opitz, C. (2005). Geç Ortaçağ'da Yaşam. G. Duby & M. Perrot (Ed.). *Kadınların Tarihi: Ortaçağ'ın Sessizliği* (Çev. A. Fethi, C. 2: 255-299). İstanbul.
- Öz, E. (2015, Güz). Çiviyazılı Belgelere Göre Mezopotamya'da Sütannelik Hizmeti, Sütanne Olarak Qadistum Kadınları ve Kutsal Kitaplarda Sütannelik Uygulaması. *Turkish Studies*, 10(13), 235-248.
- Özafşar, M. E., Ünal, İ. H., Ünal, Y., Erul, B., Martı, H. & Demir, M. (Ed.). (2014). *Hadislerle İslam* (C. 4). Ankara.
- Özcanoglu, M. (1988). Adî b. Zeyd. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 1: 382). İstanbul.
- Öznurban, H. (2019). Kur'an'ın Arap Diline Tesiri. *İslam Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat* (s. 115-158). İstanbul.

- Pehlivanoglu, E. F. (2019). Emzirmenin Tarihsel Gelişimi. B. Telatar (Ed.). *Aile Hekimliğinde Anne Sütünün Anne ve Bebek Sağlığı Açısından Önemi* (s. 21-25). Ankara.
- Penniman, J. D. (2017). *Raised on Christian Milk: Food and the Formation of the Soul in Early Christianity*. New Haven.
- Pirenne, H. (2009). *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. (Çev. U. Kocabaşoğlu). İstanbul.
- Pomeroy, B. (2017). *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*. (Çev. O. Yarlğış). İstanbul.
- Rouche, M. (2006). Batı'nın Yukarı Ortaçağı. P. Aries & G. Duby (Eds.). *Özel Hayatın Tarihi: Roma İmparatorluğu'ndan 1000 Yılına* (Çev. T. Ilgaz, C. 1: 445-592). İstanbul.
- Rozen, M. (2010). *İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi (1453-1566)*. (Çev. S. Çağlayan). İstanbul.
- Saari, Z., Yusof, F. M., Rosman, A. S., Nizar, T. J., Muhamad: N. & Ahmad: A. (2016). Wet Nursing: A Historical Review and Its Ideal Characteristics. *Perintis*, 6(1), 1-13.
- Sarıçam, İ. (2012). *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara.
- Segawa, M. (2008). Buddhism and Breastfeeding. *Breastfeeding Medicine*, 3(2), 124-128.
- Şen, V. I. (2017). Bizans İkonalarından Günümüze Sanatta Meryem ve Çocuk Motifi. *İdil*, 6(32), 1359-1383.
- Stevens, E. E., Patrick, T. E. & Pickler, R. (2009, Bahar). A History of Infant Feeding. *The Journal of Perinatal Education*, 18(2), 32-39.
- Tekir, H. S. (2019, Sonbahar). Osmanlı Devleti ve Kültür Coğrafyasında Sütannelik. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(24), 709-730.
- Tokyürek, H. (2014, Güz). Eski Uygurcada Âyurveda Tıbbı ve Beş Unsur. *Türkiyat Mecmuası*, 24, 235-260.
- Vecchio: (2005). İyi Karı. G. Duby & M. Perrot (Ed.). *Kadınların Tarihi: Ortaçağ'ın Sessizliği* (Çev. A. Fethi, C. 2: 106-133). İstanbul.
- Veyne, P. (2006). Roma İmparatorluğu. P. Aries & G. Duby (Ed). *Özel Hayatın Tarihi: Roma İmparatorluğu'ndan 1000 Yılına* (Çev. T. Ilgaz, C. 1: 17-250). İstanbul.
- Watt, M. (2016). *Hız Muhammed Mekke'de*. (Çev. S. Kalkan). İstanbul.
- el-Ya'kubi, E.-A. (1993). *Târîhu'l-Ya'kubî* (C. 1-2). (Thk. A. Mühennâ). Beyrut.

- Yaman, A. (2002). İslam Hukukuna Özgü Bir Kurum: Süt Akrabahğı. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(13), 55-67.
- Yurdakök, M. (2005). Bizanslılarda Pediatri. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 48, 93-99.
- ez-Zühri, M. (2016). *el-Megâzi*. (Çev. M. N. Akdoğan). Ankara.
- Zürcher, E. (2007). *The Buddhist Conquest of China: The Spread and Adaptation of Buddhism in Early Medieval China*. Leiden.